ओम् ॥ श्री महागणाधिपतये नमः ॥ श्री शारदाम्बायै नमः ।

श्री वेदव्यासाय नमः । शुभमस्तु ॥ अविघ्नमस्तु ॥ हरिः ओम् ॥

श्लो ॥ वक्रतुण्डं प्रणम्याहमुमानाथं तथा गुरून् ।

जटाया दर्पणं वक्ष्ये विदुषां तु यथा प्रियम् ॥ १ ॥

व्या ॥ अहं वक्रतुण्डम् उमायाः नाथः तं तथा गुरूंश्च

प्रणम्य विदुषां तु प्रियं यथा तथा जटादर्पणं वक्ष्यामि ।

श्लो ॥ प्रातिशाख्यादि शास्त्रेषु यथामति विचार्य वै ।

तत्र विशेषास्तु वक्ष्यन्ते सादरं मया ॥ २ ॥

व्या ॥ प्रातिशाख्य प्रभृति सर्वशिक्षासु मतिमनतिक्रम्य यथामति विचार्य वीक्ष्य तत्र ये विशेषाः सन्ति ते विशेषास्तु मया आदरेण सह सादरं यथा तथा वक्ष्यन्ते ।

श्लो ॥ अथैकं ग्रहणं यत्तु पदं चोद्दिश्य कथ्यते ।

जटावक्तृभिरन्यत्र न ग्राह्यमिति तत्तु वै ॥ ३ ॥

व्या ॥ यत्र एकप्रयोजनमुद्दिश्य पदग्रहणं कथ्यते क्रियते ।

भामितोऽग्नय इत्यत्र अग्नय इति ग्रहणं अन्वतप्यन्त शब्दार्थमिति व्याख्यायते । वाररुचादि भाष्येषु । यानग्नयोन्वतप्यन्तेति । तस्मात्कारणात् तत्पदमन्यत्र निमित्तरूपस्य न मुख्यमिति जटावल्लभैः जटाविचक्षणैरुक्तम् । अन्वतप्यन्ताग्नयोअग्नयो न्वतप्यन्तेति अनार्षे अग्नय इत्यस्य अलोप एव स्यात् । किं च । विविशुः परुः पुनरिति प्रतिषिद्धग्रहणे पुनः पुनरित्यत्र सत्वं न स्यादिति अकार पूर्वस्समवग्रह इति प्राप्तिरपि तत्रैवोक्तत्वात् इतरत्र संहितायां पुन रित्येतदव ग्रहाभावात् । T.S.4.2.1.3 कृधिपुनःपुनस्कृधीत्यत्र सत्वनिषेधो न स्यादिति ।

अत्राथ शब्दो मङ्गळार्थकः । ३

अथ जटास्वरूपमुच्यते ॥

श्लो ॥ क्रमात्पदद्वयं ब्रूयात् व्युत्क्रमादुत्क्रमात्तथा ।

क्रमवत्सन्धितश्चैव सा जटा कथ्यते बुधैः ॥ ४

व्या ॥ पूर्वं पदद्वयं क्रमवद्ब्रूयात् । पश्चात् व्युत्क्रमात् पदद्वयमपि

ब्रूयात् । अनन्तरं पूर्ववत् क्रमवत् ब्रूयात् इत्येतत्पद सर्वस्य संधितः हल्विसर्जनीयोत्थ सन्धीनां यत्र या संधिः प्रसक्ता तत्संधिविधिना संहितायां क्रियते । सा जटासंज्ञा स्यादिति बुधैः कथ्यते । क्रमवदिति प्रतिजटान्ते क्रमविराम इव विरामः स्यादित्युक्तम् । यथा । ref
तयास(gm)सन्तयातयासम् ।
इत्यादि । जटायाः किं प्रयोजनम् ? सोक्षय्यफलमश्नुत इत्यादि ।

श्लो ॥ त्रिक्रमस्य जटा चोक्ता पठिरूत्वा क्रमवत्परा ।
अथान्तं मध्यं प्रथमं प्रथमं मध्ममन्तगम् ॥ ५
व्या ॥ पूर्वं तावत् क्रमवत् पठिरूत्वा क्रमवदुक्त्वा अथ अनन्तरम् अन्तं पदं मध्यं प्रथमं चोक्त्वा पुनरिति शेषः ।
पुनः प्रथमं पदं मध्यं अन्तं गच्छतीत्यन्तगं पदं च पूर्ववत् क्रमवत् पठेरूत् ।
एवं सन्धिविधिना कथ्यते सेयं त्रिक्रमस्य जटा इत्युक्ता । इति ज्ञातव्या ।
यथा । T.S.1.1.2.2 मा स्थात्स्थादा मा मा स्थात् ।
T.S.1.8.3.1 मो षूणो न स्सुमो मो षूणः । इत्यादि ।

श्लो ॥ आद्यन्तमार्षं विद्यात् मध्यस्थं पौरुषं तथा । ६

व्या ॥ आदि प्रथममुच्चरितं पदद्वयं आर्षसंज्ञं स्यात् । अन्तमुच्चरितं पदद्वयं च आर्षसंज्ञमेव भवति । शिष्टं मध्यस्थं तु पौरुषं स्यादिति विंद्यात् ।

श्लो ॥ एवंविधां जटां विंद्यादार्ष पौरुष भेदतः । ७

व्या ॥ आर्षपौरुषभेदतः एवंविधां जटां विंद्यात् ।

श्लो ॥ स्वरवर्णा विशेषे तु जटैव क्रमवद्भवेत् ॥ ८

व्या ॥ स्वरवर्णाविशेषे तस्मिन् पदद्वयेपि स्वरवर्णाभ्यां तुल्यधर्मे सति तत्र जटा तु क्रमवदेव भवति ।

यथा । T.S.3.2.8.2 नमो नमः । T.S.2.3.7.4 अदन्त्यदन्ति । इत्यादि । ८

श्लो ॥ एवं जटा तु त्रिविधा सर्वमालोड्य निश्चिता । ९

व्या ॥ पदद्वयस्य षद्पदोच्चारणम् । विशेषे सति पदद्वयस्य नवपदोच्चारणम् ।

अविशेषे तु पदद्वयस्यापि पदद्वयोच्चारणमेव भवति ।

एवं प्रकारेण त्रिविधा जटा सर्वशिक्षासु विचार्य निश्चिता ।

अथ विशेषाः कथ्यन्ते । प्रातिशाख्ये न प्लुत प्रग्रहाविति सन्धिनिषेधः उक्तः । तस्य जटायां विशेषः कथ्यते । ९

श्लो ॥ यस्यार्षे प्रग्रहत्वं च पौरुषे तस्य वै भवेत् । १०

व्या ॥ यस्य पदस्य आर्षे प्रग्रहत्वं तस्य पदस्यैव पौरुषेपि प्रग्रहत्वं भवति । तत्सन्धिनिषेधकार्यमपि भवति । अन्यस्वरपरेपि, निमित्ताभावेपि च,

इष्टके उपदधात्युपदधातीष्टके इष्टके उपदधाति । इत्यादि ।

श्लो ॥ अनार्षे तु प्राप्तस्य प्रग्रहत्वं न विद्यते । ११

व्या ॥ अनार्षे पौरुषे तु निमित्तवशादेव प्राप्तस्य पदस्य प्रग्रहत्वं न विद्यते । तत्सन्धिनिषेधकार्यमपि न स्यात् ।

यथा, T.S.3.4.3.1 आस्तांतेतआस्ता मास्तांते ।

T.S.7.1.6.1 अब्रूता(gm)सर्वे सर्वे ◌ब्रूतामब्रूता(gm) सर्वे ।

अनयोराषष्ठरू प्राप्तिः । अत्र न सन्धिर्नास्ति । अपरोऽयं विशेषः ।

श्लो ॥ ह्रस्वभाजां पदानां तु ह्रस्वत्वं पूर्वपौरुषे । १२

व्या ॥ ह्रस्वभाजां पदानां पूर्वपदेन जटा क्रियते यत् तत्पूर्वपौरुषं

तस्मिन् ह्रस्वत्वं यथा, T.S.5.6.1.4 हि ष्ठरू स्थ हि हि ष्ठरू ।

T.S.4.3.13.4 तपसा हन्तन हन्तन तपसा तपसा हन्तन इत्यादि ।

श्लो ॥ आद्यं तयोस्तु दीर्घस्स्यान्नित्यमुत्तरपौरुषे । १३

व्या ॥ उत्तरपदेन जटा यत्क्रियते तदुत्तरपौरुषं तस्मिन् उत्तरपौरुषे तु

आद्यं तयोरार्ष संज्ञितयोस्तु नित्यं दीर्घः स्यात् ।

यथा । T.S.4.3.13.4 हन्तनातन्त(gm) हन्तनहन्तनातम् ।

T.S.5.6.1.4 स्था मयोभुवो मयोभुवस्स्थ स्था मयोभुवः ।

T.S.3.5.11.4 भरता वसुवित्तमं वसुवित्तमं भरतभरता वसुवित्तमम् ।

T.S.1.4.22.1 भवता मृडयन्तो मृडयन्तो भवत भवता मृडयन्तः ।

T.S.1.6.12.2 तपता सुवृक्तिभि स्सुवृक्तिभि स्तपत तपता सुवृक्तिभिः ।

T.S.5.6.1.4 जनिष्वा हि हि जनिष्व जनिष्वा हि ।

T.S.1.3.14.1 ससादायजीयान् यजीयान्थ्स सादस सादायजीयान् ।

T.S.3.1.11.6 दीया रथेन रथेन दीय दीया रथेन ।

T.S.1.7.13.3 भरादद्धिदद्धिभर भरादद्धि ।

T.S.5.7.7.3 येना सहस्रे सहस्रं येन येनासहस्रम् ।

T.S.4.2.2.1 विद्मा ते ते विद्म विद्मा ते ।

अत्र किम् ?

T.S.1.7.13.3 वद्मा हि हि वद्मा वद्मा हि । इत्यादि ।

श्लो ॥ तैत्तिरीयाणामध्याये यदानुस्वार उच्यते ।

गविशिष्टस्तदात्वेव मोमात्मं पूर्वतो न चेत् ॥ १४

व्या ॥ तैत्तिरीयाणामध्याये अनुस्वारो यदा उच्यते ।

तदा गविशिष्टः गकार संयुक्तोनुस्वारो भवेत् ।

यथा । स(gm)शितंमे । त(gm)रक्षा(gm)सि । अग्नी(gm) रफ्सुषदः । ता(gg)स्ते दधामि जम्भयोः । चतुष्कपाला(gg)श्चतुष्कपालान् ।

इत्यादि । ओम् आत्मम् एवं पूर्वतः चेत् अनुस्वार संज्ञितो न भवेत्

सानुनासिकोयं मकारः । यथा ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ।

परमात्मं सरूपम् । एवं पूर्व इति किम् ? जनयन्ती(gm) सरूपाम् ।

अयमेव केवलोनुस्वार इति केचित् ।

तच्चिन्त्यम् । तथा चोक्तं हारीत शिक्षायाम् । १४

श्लो ॥ ऊष्मरेफस्वरेभ्यः प्रागनुस्वारः प्रवर्तते ।

परमात्मं सरूपं प्राङ्गकारस्सानुनासिक इति ॥ १५

श्लो ॥ घ्नोत्तरो ज्ञोत्तरोवामोनुस्वारस्तत्र केवलः ।

द्विमात्रश्चास्य विज्ञेयो रहितश्चान्यधर्मतः ॥ १६

व्या ॥ घ्नपरो ज्ञपरो वा मः मकारः केवलोनुस्वार इति विज्ञेयः ।

अस्यानु स्वारस्य द्विमात्रकालः स्यात् एषोऽनुस्वारस्तु अन्यधर्मतो रहितः,

धर्माः के गकारसंयुतता द्वित्वं च द्वित्वनिमित्तता च एतैर्विवर्जित इत्यर्थः ।

ननु अत्रानुस्वार इति किमुच्यते । अम् इत्यनुस्वारः द्विमात्रा कालश्च तदुभयसम्भवात् अत्राप्यनुस्वार इति ब्रूमः, यथा नकिष्टंघ्नन्ति,

अथो संज्ञाने । नञाभ्यां किम् ? तंघेदग्निः, बाहुंज्यायाः इत्यादि ।

अनुलोमे संहितायामेव अकारादीतिवचनं कार्यंकरोतीति कार्यकारि भवेत् ।

यथा । षत्वापन्ने विदुरित्यस्य अप्यकारादीत्यनेन अविदुष्टरास इत्यस्यापि

षत्वं भवति ।

श्लो ॥ जटाविचक्षणैरुक्तं विलोमे न कदाचन ।

सान्निध्यादप्यकारादि वचनं कार्यकारीति च लभ्यते ॥ १७

व्या ॥ विलोमे पौरुषे तु अकारादीति वचनं कार्यकारि न कदाचन भवेदिति

जटाविचक्षणैरुक्तम् । यथा । तामविद्वानविद्वान्तान्तामविद्वान् ।

विद्वा(gg)स्तानिति प्राप्तिः । एवमेव हारीयशिक्षायामपि, ।

श्लो ॥ यस्तामवि द्वानित्यत्र ह्यनुस्वारागमो भवेत् ।

अनार्षे नैव विज्ञेयोप्यकारादीति संग्रहः ॥ १८

श्लो ॥ निषेधस्सावकाशस्य न स्यादन्यस्य वै बुधैः ।

तयोर्निरवकाशस्य प्राबल्यार्थं तु कथ्यते ॥ १९

व्या ॥ यत्र विधेः निषेधः कथ्यते तत्र सावकाशस्य ग्रहणस्यैव निषेधः स्यात् । अन्यस्य निरवकाशस्य तु निषेधो न स्यात् ।

तयो स्सावकाशनिरवकाशयो र्मध्ये निरवकाशस्य ग्रहणस्य प्राबल्यार्थमिति बुधैः कथ्यते ।

अत एव सृज्यध्वंमहीत्यत्र षत्वनिषेधः ऋकाररेफवतीति ।

सर्वेषां सावकाशानां ग्रहणानामनिषेधः इति वक्तुमयुक्तम् ।

किंतु ग्रन्थान्तरे वा पौरुषे वा निषेधरूपदर्शनं चेत् तदा सावकाशस्यापि निषेधः । यथा महिसप्तदशेन । आभ्यां निषेध इति विज्ञेयम् ।

निरवकाशस्य त्री इत्यस्य ग्रहणस्य तु अवग्रह इति निषेधो न भवति खलु ।

यथा । त्रीषधस्था ।

श्लो ॥ अन्येन्य उच्चश्चेदन्नं तृतीयो नो विलोमके ।

नोणं न भजतेत्रैव प्रकृतौ न निषिध्यते ॥ २०

व्या ॥ अत्र अस्मिन् ग्रन्थे अन्ये अन्यशब्देन्य इति वर्णः उच्चश्चेत्

अन्नमित्यत्र च विलोमके तृतीयो नः नकारश्च एतेषु नकारः णत्वं न भजते ।

अन्यंपरिपर्यन्यमन्यं परि । उच्चः किम् ? अनुप्राण्यात् ।

T.S.2.1.3.3 अन्नंप्रप्रान्न मन्नंप्र ।

T.S.2.2.2.2 निशितायां निर्णिर्निशितायाम् । प्रकृतौ न निषिध्यते संहितायां

यस्य णत्वं तस्य विलोमे तृतीयत्वे प्राप्ते सत्यपि णकारः न निषिध्यते ।

णत्वमेव भवतीत्यर्थः । T.S.7.2.10.4 निर्णेनिक्तेनेनिक्तेनिर्णिर्णेनिक्ते ।

बोधायन शिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ तृतीयस्य नकारस्य न णत्वं प्रातिलोमके ।

प्रकृतौ विद्यमाने तु णत्वं नैव निवर्तते ॥ इति ॥ २१

श्लो ॥ टकार मात्रात्परोत्र नकारो णमियात्तु यः ॥ २२

व्या ॥ अत्र टकारमात्रात्परो यो नकारः सः णकारमियात् ।

णकारं प्राप्नोति । वण्णृषदे । २२

श्लो ॥ रयत्वे यस्य नस्यार्षे भवेतां तस्य पौरुषे । २३

व्या ॥ आर्षेयस्य नकारस्य रेफयत्वे भवेतां तस्यैव नकारस्य पौरुषेपि स्याताम् । यथा, T.S.4.3.13.4
ऋतू(gm)र्ऋतुपतऋतुपतऋतू(gm)र्ऋतून् ।
T.S.3.2.8.5 अन्या(gm)अधरा नधरानन्या(gm)अन्या(gm)अधरान् ।

श्लो ॥ आर्षे तु निषेधो यस्य पौरुषे तस्य वै भवेत् । २४

व्या ॥ आर्षे यस्य नकारस्य रेफयत्वनिषेधः पौरुषे निषेधरूपनिमित्ता भावेपि तस्य नकारस्यैव निषेधः ।

T.S.4.1.10.3 अमित्रानुदुदमित्रानमित्रानुत् । इत्यादि ।

श्लो ॥ तस्मात्तदयुताद्ध्रस्वादुत्वात्पदात्परोचिवः ॥ २५

व्या ॥ तस्मात्तत् इत्येताभ्याम युतात् असांहितात् ह्रस्वात्पदात्

उत्वात् अपृक्तात् उकारात् परः वः वकारागमो भवति अचि परे सति ।

यथा, सउवुससउ । तस्मात्तदयुतादिति किम् ? तस्माद्वाश्यम् । तद्वाहुः ।

ह्रस्वादिति किम् ? T.S.1.5.11.5 ऊषुणोनस्सूषुणः ।

T.S.4.2.7.4 उयन्तुयन्तूयन्तु । पदादिति किम् ?

अतिष्ठिरूपा ३ यज्ञपता ३ उ यज्ञपता ३ वतिष्ठिरूपा ३ अतिष्ठिरूपा ३

यज्ञ पता ३ उ ।

अपृक्तादुकारादिति किम् ? स्वायुषोदोषधीनाम् ।

अचि पर इति किम् ? समुयन्तु वाजाः । तासामुयन्ति इत्यादि । २५

श्लो ॥ विलोमे संपुनश्शब्दइयात्कृध्युत्तरे यदि ।

इडस्परिधिरित्यत्र विसर्गस्सत्वमेति वै । २६

व्या ॥ पुनश्शब्दस्थविसर्जनीयो विलोमे अनार्षे सत्वमियात् प्राप्नोती

त्यर्थः । कृध्ययुत्तरे यदि । यथा, कृधिपुनःपुनस्कृधि । कृध्युत्तर इति

किम् ? कृधिपुनःपुनरित्यत्र मा भूत् । विलोम इति किम् ? पुनःपुनरेहि ।

कखपकारपर इति प्राप्तिः । पुनश्शब्द इत्यनेन तत्स्थो विसर्जनीयो लक्ष्यते ।

यथा । मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः ।

नन्वथैकं ग्रहणं यत्त्वित्यत्रास्य सत्वसिद्धेः पुनर्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्सत्यम् । आर्थिककण्ठरूक्तयोः कण्ठरूक्तस्य प्राबल्यादिति ब्रूमः ।

एवमेव यानग्नय इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् इडस्परिधिरित्यत्र विसर्जनीयश्च सत्वमेत्येव । T.S.1.1.11.1 परिधिरिडइडस्परिधिः परिधिरिडः ॥

श्लो ॥ ञं तैत्तिरीयके नश्च शादेवेयान्न काठरूके । २७

व्या ॥ तैत्तिरीयके तित्तिरिशाखायां शादेव शकारात्पर एव नकारः ञमियात् ञकारमाप्नोति । यथा । प्राश्ञन्ति । शादिति किम् ? अस्त्रारक्षः ।

न काठरूके । काठरूके नकारः ञकारं नेयात् । प्रश्नान्प्रोच्य ॥

श्लो ॥ निमित्तं द्विपदं यत्तु विनैकं तदकारणे ।

क्रमे चापि जटायां तु पौरुषे सर्वतो भवेत् । २८

व्या ॥ अकारणे संहितायां यत् यत्र द्विपदं निमित्तं क्रियते ।

तत् तत्रैव क्रमेपि जटायां च एकं पदं विनापि कार्यं भवति । यथा नोग्नयः । अग्नयः पप्रयः । जटायां यथा । T.S.1.7.7.2 नोग्नयो अग्नयोनोनोग्नयः । इत्यादि ।

पौरुषे तु सर्वतः सर्वनिमित्तात् भवेत् । सर्वनिमित्तादेव कार्यं भवतीत्यर्थः ।

यथा । T.S.1.7.7.2 अग्नयः पप्रयः पप्रयो अग्नयोग्नयः पप्रयः । इत्यादि । २८

श्लो ॥ ह्रस्वोश्वेत्येव पदे चेदथोपूर्वमथो तथा ।

आर्षे तु हल्परेध्वर्यो पौरुषे च न लुप्यते । २९

व्या ॥ पदे पदकाले अश्वेति ह्रस्वश्चेत् तस्मिन् अत् अकारः, अथो इत्येतत्पदं पूर्वं यस्य तदथोपूर्वमथो इत्यत्र अकारश्च, आर्षे अध्वर्यो इत्येतच्छब्दे हल्परे सति पौरुषे तु तत्रस्थाकारो न खलु लुप्यते ।

अकारो दृश्यत एवेत्यर्थः ।

T.S.4.6.6.5 अश्वाजनि प्रचोतसः प्रचेतसो अश्वाजन्यश्वाजनि प्रचेतसः ।

पदकाले ह्रस्व इति किम् ? प्रचेतसोऽश्वान् । अथोयेये?थोअथोये ।

अथोपूर्वमिति किम् ? T.S.4.5.1.4 अथोयोयोथो ।

T.S.2.5.9.6 अध्वर्योस्रुच(gm)स्रुचमध्वर्यो अध्वर्यो स्रुचम् ।

आर्षे हल्पर इति किम् ?

T.S.6.4.3.4 जनयत्यध्वर्यो ?ध्वर्योजनयतिजनयत्यध्वर्यो ।

व्यास शिक्षायामप्येवम् । २९

श्लो ॥ अश्वाजन्यग्नयश्चैव अध्वर्योथोअथोतथेति ।

श्लो ॥ अनूकारवकारे च लुप्ताकारं विनार्षे ।

तत्रादग्नयश्शब्दश्च पूर्वो न लुप्यते ग्नयः ॥ ३०

व्या ॥ अनुशब्दे यः उकारः तत्सवकारे क्रियमाणे सति आर्षे लुप्ताकारं विना तत्रात् अन्वित्यत्राकारः अग्नयः पूर्वत्वेपि अग्नय इत्यत्राकारश्च न लुप्यते । यथा । T.S.4.6.7.3 अनुगावोगावो अन्वनुगावः ।

T.S.1.6.12.1 अनुतेतेअन्वनुते ।

आर्षे लुप्ताकारं विनेति किम् ? T.S.4.6.7.3 गावोन्वनुगावोगावोनु ।

बोधायन शिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ अनुशब्दे ह्युकारस्य वकारे वैकृते स्थिते । ३१

जटायां नैव लोपः स्याद्यथा संहितमन्तरा ॥ इति ॥

व्या ॥ T.S.3.2.8.3 यानग्नयो अग्नयोयान्यानग्नयः ।

अथ पुनरुक्त प्रकरणम् ॥ ३१

श्लो ॥ पूर्वोक्तं चेत्पञ्चपदमन्यत्रेतिपरं च वा । ३२

पूर्ववत्स्यादिति ज्ञेयं सर्वत्रापि बुधैरिह ॥

व्या ॥ पञ्च पदानि यस्मिन् तत् पञ्चपदं वाक्यं यत्कार्यभाक् ।

पूर्वोक्तं अन्यत्र स्थलान्तरेपि पुनरुक्तं चेत् तत्कार्यभाक् भवति

इतिशब्दपरं पञ्चपदानां न्यूनमपि द्विपदं वाक्यं वा पूर्ववत्स्यात् इति

ह्यस्मिन् ग्रन्थे अयं नियमः सर्वत्रापि बुधैः पण्डितैः ज्ञेयं ज्ञातव्यं तथाहि ॥ ३२

श्लो ॥ अपो अन्वयन्नो विष्णोः परित्वा भवतं पुनः ।

साकं गोमान्द्रफ्स श्चित्र मग्ने त्वं सप्त ते पुनः ॥

देवस्य सहस्वारातीरावो रक्षा च लुप्यते ॥ ३३

व्या ॥ एतद्वाक्यस्थाकारः लुप्यते अलोपविषयेपि पुनश्चेत्

यथा, T.S१.४.४५.३ अपोअन्वपोपोअनु । अयं नो अग्निरित्यत्र

T.S१.३.४.१ अग्नि र्वरिवो वरिवो ?ग्निरग्निर्

वरिवः । विष्णोः क्रमोऽसीत्यत्र

T.S१.६.१.१ अस्यरातीयतोरातीयतो स्यस्यरातीयतः ।

परित्वेत्यत्र T.S१.५.६.२ त्वाग्ने ग्नेत्वा त्वाग्ने । भवतमित्यत्र अद्यनो नोद्याद्यनः ।

पुनरूर्जेत्यत्र T.S१.५.३.३ पुनरग्ने ग्नेपुनः पुनरग्ने । नाकं गृह्णाना इत्यत्र

T.S३.५.४.१ अधिरोचनेरोचनेऽध्यधिरोचने ।

T.S१.६.६.४ गोमा(gm)अग्नेग्नेगोमान्गोमा(gm)अग्ने ।

द्रफ्सश्चस्कन्देत्यत्र अनुयोयोन्वनुयः ।

चित्रं देवानामित्यत्र

T.S१.४.४३.१ अन्तरिक्ष(gm)सूर्यस्सूर्योन्तरिक्षमन्तरिक्ष(gm)सूर्यः ।

अग्ने त्वं न इत्यत्र T.S१.५.६.३ नो अन्तमोन्तमः ।

सप्त ते अग्न इत्यत्र T.S१.२.११.२ तेअग्नेग्नेतेतेअग्ने ।

देवस्यत्वेत्यत्र प्रसवेश्विनोः । सहस्वारातीयत इत्यत्र

T.S१.६.६.१ सहस्वारातीयतो ?रातीयतस्सहस्वसहस्वारातीयतः ।

आवोर्वाचीत्यत्र वोर्वाच्यर्वाचीवोवोर्वाची ।

रक्षा माकिर्न इत्यत्र नो अघश(gm)सो?घश(gm)सोनोनो?घश(gm)सः । अथालोप उच्यते –

श्लो ॥ त्वमग्नेग्ने प्राणं मे पाह्यायुर्यज्ञेन कल्पताम् । ३४

वाजश्च यास्ते येनाग्ने दधि रक्षा च नो अधि ।

अस्मिन् द्यौस्तेग्ने पवस्व यः प्राणतो न लुप्यते ।

व्या ॥ एषु वाक्येषु लोपविषयेपि पुनरुक्तेषु सत्सु एष्वकारो न लुप्यते ।

यथा त्वमग्ने व µातपा असि देव । अग्ने नय सुपथा । प्राणं मे पाह्यपानं मे ।

आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । वाजश्च प्रसवश्च । यास्ते अग्ने सूर्ये ।

येनाग्ने सर्ववेदसम् । दधिक्राव्ण्णो अकारिषम् । रक्षा च नो अधि च देव ।
अस्मिन् सधस्थे अधि । अग्ने पवस्व स्वपाः । यः प्राणतो निमिषतः ।
अथ ब्राह्मण वाक्यान्युच्यन्ते ।

श्लो ॥ आयुर्वर्चस्त्वमग्नेग्रे संत्वमग्ने तनूसमाः । क़द्वथ्थ् द्मथ्ट्त्ठ
त्वमग्ने सूर्य ज्योतिष्मन्तं जनिष्वा हि पावकः ।
त्वामारण्यं मानुषीभ्यः प्रेद्यदग्ने विधेम ते ।
अश्मऍस्ते क्षुत्ता अस्यान्यं सुवर्यन्तो हिरण्य च ।
यक्षत् प्रेद्धोग्निं पुरीष्यमथर्वान्नपते पुनः । प्र मातृभ्यो निषीदन्नः सजातो
य(gm) स इत्यपि । मा द्यावा सीद त्वं मा तु तथा वाज्यध्वनो न च ॥
३५

व्या ॥ अत्रापि पूर्वोक्ता विधिः भवति । यथा ।
आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहीत्याह । त्वमग्ने µातपा असीत्याह ।
त्वमग्ने µातेति वाक्यं मन्त्र वाक्येषूक्तत्वादत्र व्यर्थमिति चेन्मैवम् ।
मन्त्रब्राह्मणयोर्विभज्यो क्तत्वात् । सार्थकमेवेति सन्तोष्टव्यम् ।

अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्याह । संत्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथा इत्याह । तनूपा अग्नेसि तनुवं मे पाहीत्याह । समास्त्वाग्न ऋतवो वर्धयन्त्वित्याह । त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याह । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमित्याह ।

जनिष्वा हि जेन्यो अग्रे अह्नामित्याह । पावको अस्मभ्य(gm) शिवो भवेत्याह ।

त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह । आरण्यमनु ते दिशामीत्याह ।

मानुषीभ्यस्त्व मङ्गिर इत्याह । प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहीत्याह ।

यदग्ने यानि कानि चेति । विधेम ते परमे जन्मन्नग्न इत्याह ।

अश्म(gg)स्ते क्षुदमुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्म इत्याह । ता अस्य सूददोहस इत्याह । अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतय इत्याह । सुवर्यन्तो नापेक्षन्त इत्याह । हिरण्यगर्भस्सम वर्तताग्र इति । यक्षदग्निर्देवो देवा(gm) आ च वक्षदित्याह । प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इति । अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह ।

अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदित्याह । अन्नपतेन्नस्य नो देहीत्याह ।

प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गा इत्याह । निषीदन्नो अप दुर्मति(gm) हनदि त्याह । स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्याह । अय(gm) सो अग्निरिति ।

मा द्यावापृथिवी अभिशूशुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याह ।

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति । ५.१.२.६ वाज्यध्वनो अध्वनोवाजी वाज्यध्वनः । वाज्यध्वन इत्यत्र पञ्चमपदाभावात् कथमलोप इति चेत् ब्राह्मणवाक्यत्वादलोप एव । नन्विदं ब्राह्मणवाक्यमिति कथं प्रतीयते । उच्यते ।

उत्तरमन्त्रस्येति परत्वे सति पूर्वमन्त्रस्यापि संभवति ।

अनयोरेकप्रयोगत्वादिति ब्रूमः । ३५

श्लो ॥ एदोद्भ्यां यदकारस्य पूर्वं वा लोप उच्यते । तदनेकपदे वाक्ये पुनरुक्ते स्थलान्तरे । जटा च कथ्यते तस्मिन्नन्य शब्देन चान्यथा ॥ ३६

व्या ॥ एच्च ओच्च एदोतौ ताभ्यां सह अकारस्य पूर्वं ऋष्यादिभिः यत्कार्य मुच्यते । अलोपो लोपो वा । तदलोपस्थाने अनेकपदे वाक्ये स्थलान्तरे पुनरुक्ते सति तस्मिन्नन्यशब्देन पूर्वोक्तादन्यपदेन जटा कथ्यते चेत् तत्रान्यथा भवति । लोप एव स्यादित्यर्थः । आर्षे यथा ।

रुन्धेश्मऍस्ते क्षुत् । एवमनार्षेपि । यथा,

T.S५.४.४.५ अर्पयतिपावकःपावकोर्पयति । T.S५.२.१.४ भवत्यग्रेग्रे भवति । T.S५.५.१.२ अग्रइतीत्यग्रेग्रइति ।

T.S२.५.८.१ अङ्गिरइतीत्यङ्गिरोङ्गिर इति ।

ननु अङ्गिरोप्सु य इत्यलोपग्रहणत्वात् कथं लोप इति चेन्न । अङ्गिरोऽप्सु य इति प्रातिशाख्ये अलोपग्रहणस्यान्यत्र सावकाशत्वात् अत्र नालोपशंकाविषयः ।

यथा । अग्ने अङ्गिर इति त्रिः । समिद्भिरङ्गिरो अङ्गिरस्समिद्भिस्समिद्भि रङ्गिरः । अत्र निषिद्धत्वादलोपभाव एवेति सुतरां परिहारः ।

T.S५.१.२.६ अध्वनआक्रम्या क्रम्याध्वनोध्वनआक्रम्य ।

नन्वत्रालोपसद्भावपदत्वादनयोरलोप इति चेन्न एकमन्त्रत्वाभावादिति ब्रूमः । एवमेव शिक्षान्तरेपि ।

श्लो ॥ क्रम्या ध्वनो भवत्यग्रे पावकोर्पयतीति च ।

विषयेङ्गिर इत्येवाप्यग्र इत्यादि लुप्यते ॥ इति ॥ ३७

व्या ॥ अन्यपदेन किम् ? अश्मऍस्तेतअश्मन्नश्मऍस्ते ।

T.S४.६.५.४ जन्मन्नग्ने अग्ने जन्मन्जन्मन्नग्ने ।

श्लो ॥ कुमारस्वामिना प्रोक्ता धातादिविषयाश्च ये । तान् तान् वचनरूपेण स्पष्टां वच्मि सादरम् ॥ उभावामग्निर्वृत्राणिपर्यन्ता ये तु चोत्तमाः ।

युक्ष्वाहीत्यनुवाकश्च याज्यासंज्ञा भवन्ति हि ॥ आददेग्रावासिप्रश्नस्यो

त्तमाश्चतुरो बुधैः । अनुवाकान् विहायैव ग्रहसंज्ञा विधीयते ॥

देवसवित राद्याष्षड्वाजपेयेति संज्ञिकाः । युञ्जानः प्रथमं विष्णोरन्त्यौ

त्यत्तत्वोख्यसंज्ञिकाः ॥ अश्मन्पञ्चानुवाकानां विकर्षाख्येति कथ्यते ।

वाजोनआद्यास्त्रयश्च येनुवाका विहव्यकाः ॥ समिद्दिशां जीमूतस्य यदक्र

न्दस्तथैव च । मानोमित्रो येवाजिनमग्नेर्मन्वेति षट्तथा ॥

महापृष्ठरूयेति संज्ञास्स्युः विज्ञेयं च विचक्षणैः ॥ ३८

व्या ॥ उभावामिन्द्राग्नी प्रभृति अग्निर्वृत्राणिपर्यन्ताः प्रश्ना

न्त्यानुवाकाः युक्ष्वाहीत्यनुवाकश्च याज्यासंज्ञा भवन्ति ।

आददे ग्रावासीति प्रश्नस्य चतुरः उत्तमानुवाकान् विहाय आदिभूतस्य सर्वस्यापि

ग्रहसंज्ञा भवन्ति । देवसवितः प्रभृति षडनुवाकाः वाजपेयसंज्ञा भवन्ति ।

युञ्जानः प्रथमं विष्णोः क्रमोसीति च द्वौ प्रश्नौ उत्तमानुवाकवर्जौ

उख्यसंज्ञिकौ भवतः । अश्मन्नूर्जमिति प्रश्नप्रभृति पञ्चानुवाकानां

विकर्षसंज्ञा कथ्यते । वाजोनस्सप्तेत्यादयः त्रयोनुवाकाः विहव्यसंज्ञिका

स्स्युः ॥ समिद्दिशामिति षडनुवाकाः महापृष्ठरूयेति संज्ञास्स्युः ॥

श्लो ॥ तर्णिकंट्यन्वयजेन गोविन्दाख्येन धीमता ।

पुनरुक्तप्रकरणं शिवार्पणमिदं कृतम् ॥ ३९

व्या ॥ तर्णिकंटिवंश्येन बुद्धिमता गोविन्दाख्येन पुनरुक्तप्रकरणं

शिवार्पणमस्त्वित्यन्वयः ।

अथ नान सन्धि प्रकरणम् ।

श्लो ॥ न श्येती मिथुनीत्युक्तेऽनुलोमे च निषेधभाक् ।

विलोमे मिथुनीत्यस्य निषेधो न भवेत्क्वचित् ॥ ४०

व्या ॥ प्रातिशाख्ये न श्येती मिथुनीत्युक्ते सति । तत् मिथुनीत्यनुलोमे

आर्ष एव निषेधभाक् भवति । श्येती अकुर्वत । मिथुनी अभवन् ।

अत्र नैकादेशः । विलोमे पौरुषे तु मिथुना इत्यस्य एकादेशो न

भवतीत्येतस्मिन्

निषेधः क्वचिदपि न भवति । नैकादेश इति न । किंतु एकादेशो भवतीत्यर्थः ।

यथा । T.S६.५.८.३ अथमिथुनीमिथुन्यथाथमिथुनी ॥

श्लो ॥ नीचो विक्रमो मध्यस्थः प्रयत्नो दार्ढ्य उच्यते ॥ ४१

व्या ॥ यत्र उदात्तयोः स्वरितयोः उदात्तस्वरितयोः स्वरितोदात्तयोः प्रचयोदात्तयोः मध्यस्थो नीचः । अनुदात्तः विक्रमसंज्ञिको भवति । तस्य विक्रमसंज्ञिकस्य वर्णस्य प्रयत्नः दार्ढ्यः । दृढतर इति बुधै रुच्यते । यथा । वोढवे । योस्यस्वोग्निः । तस्यक्क । धन्वनागाः । अनाप्तस्यापयिताथ । उपरिष्टाल्लक्ष्मायाज्या ।

मध्यस्थ इति किम् ? पाकयज्ञं वै ॥

श्लो ॥ संहिता संहितायामप्य(न)#ुदात्तान्तगस्य च ॥ ४२

व्या ॥ अनुदात्तानामन्तः तेषाम् अन्तं गच्छतीत्यन्तगः ।

तस्य वर्णस्यापि चकाराकृष्ट दृढतरः प्रयत्न उच्यते ।

संहितायामसंहितायां च यथा ।

तेहुवेसवाहम् । वनऋषदः । वायव्यम् । वाप्रमीयेगरन् । असंहितायां यथा ।

वा । प्रमीयेरन्निति । ते । हुवे । सव । अहम् ।; दुध्र । गह्य । कि(gm)शिल ।

वन्य । या । इत्यादि ।

श्लो ॥ अन्तस्थाभिश्च संयुक्ते विंद्याद्धकारमौरसम् ॥ ४३

व्या ॥ अन्तस्थाभिस्सह हकारे संयुक्ते सति तं हकारम् औरसं विंद्यात्

जानीयात् । यथा । सह्येवास्मि सनातनः । जिह्वेति । इत्यादि । अत्र किम् ?

अहोभिः अयं तु कण्ठरूस्थानीयः ।

श्लो ॥ उत्तमैस्संयुते चैव नासिक्यत्वमिहाधिकम् ॥ ४४

व्या ॥ उत्तमैः संयुते सति एवं हकारं औरसं विंद्यात् इहास्मिन् हकारस्य

नासिक्यत्वमधिकं भवति । यथा । गृह्णाति । अह्नां केतुः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यादि ।

श्लो ॥ नासाभ्यां हमयोगे तु नात्यन्तं वायुमुत्सृजेत् । ४५

व्या ॥ हमयोगे हकारमकारयोगे सति तु नासाभ्यां घ्राणबिलाभ्यां अत्यन्तं वायुं नोत्सृजेत् यथा स ब्रह्म स शिवः ।

श्लो ॥ अन्तस्थाभिश्च संयुक्ते न वदेदुरसा तथा ॥ ४६

व्या ॥ अन्तस्थाभिस्सह संबन्धे सति उरसा तथा अत्यन्तं न वदेत् न ब्रूयादित्यर्थः । उक्तमेवोदाहरणम् ।

श्लो ॥ जिह्वामध्यान्तौ जम्भ्याश्चानुस्वारे प्रार्पयेत्सदा ॥ ४७

व्या ॥ अनुस्वारे उच्चार्यमाणे जिह्वायाः मध्यं जिह्वामध्यं तस्यान्तौ जम्भ्यान् प्रति प्रार्पयेत् । स्पृशेदित्यर्थः । जम्भ्यानिति हनूमूल प्रान्तप्रदेशानित्यर्थः । ऊर्ध्वं स्थानं अधः करणमिति विज्ञेयम् । यथा । यो(gm)शुं । इत्यादि ।

श्लो ॥ स्वरभक्तौ तु जिह्वाग्रं बर्स्वेषु प्रार्पयेदिति ॥ ४८

व्या ॥ स्वरभक्तौ कार्यायां जिह्वाग्रं बर्स्वेषु प्रार्पयेत् ।

बर्स्वेष्विति दन्तपङ्क्तेः उपरिष्टादुच्चप्रदेशेष्वित्यर्थः । यथा ।

बार्हस्पत्यम् । शतवल्शम् । इत्यादि ।

श्लो ॥ आरम्भो हरिशब्दस्तु सविसर्गोच्चगो भवेत् ।

न सन्धिः प्रणवेनास्य अवसाने स्वरितो भवेत् ॥ ४९

व्या ॥ प्रश्नादिषु आरम्भभूतः हरिशब्दः विसर्गेण सह सविसर्गः उच्चगो भवेत् अस्य हरिशब्दस्य परभूतप्रणवेन सह सन्धिः न भवेत् ।

यथा हरिः ओम् इषे त्वा । इत्यादि । अवसाने विरामकाले स्वरितो भवेत् । हरिः ओम् तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु । उदात्तत्वं स्वरितत्वं च रेफस्यैवेति विज्ञेयम् ॥

॥ इति नानासन्धिप्रकरणम् ॥

अत्र विशेषमाह ॥

श्लो ॥ उकारादुच्चकान्नीचे उवर्णे परतः स्थिते ।

संधितः स्वरिते यत्तु प्रश्लिष्टस्सन्धितो भवेत् ॥ ५०

व्या ॥ उच्चकादुदात्तादुकारान्नीचे अनुदात्त उवर्णे परतः स्थिते सति

सन्धितः उभयोः संधिना ऊकारभावे सति यः स्वर्यते सः प्रश्लिष्ट इति

संज्ञिको भवेत् । यथा सून्नीयम् । दिक्षूपदधाति ।

T.S२.३.१३.३ ऊहतिदिक्षुदिक्षूह त्यूहतिदिक्षु ।

ननु ऊहतिदिक्ष्वित्यत्र स्वरितः शिक्षाकारैः न ग्राह्यः ।

कुतः । व्यासशिक्षायां नीच उत्वे स्यादिति तपरकरणं ह्रस्वस्यैव ग्राहकः ।

न तु दीर्घस्य उकारे इति व्याख्यानं कृतम् ।

तत्र तु दीर्घत्वात्स्वरिता भाव इति चेन्मैवम् तपरकरणं चेच्चोद्यमेवैतद्भवेत् ।
उत्व इत्युवर्ण भावत्वेन कृतम् । तस्मात् दीर्घस्यापि सूचकः ।

कथमिति चेत् तत्तस्मा दयुतादित्यत्र दीर्घस्य ग्राहकः अन्यथा
स्वकालादित्यस्य वैयर्थ्यात् । किंच उकार इति कारोत्तरत्वमपि
कदाचिद्दीर्घसूचकं भवति ।

तत्कथमिति चेत् प्रातिशाख्ये अकारपूर्वस्समवग्रह इत्यत्र सत्वादेशे पत्नीवे

इत्यस्य ग्रहणस्य रेतोधाः पत्नीवः इति प्रत्युदाहरणं भवति ।

तस्मादूहति दिक्ष्वि त्यत्र स्वरितत्वमेव युक्तमिति मन्तव्यम् । ५०

श्लो ॥ अथात्रावर्णपूर्वे चेदिवर्णे चैत्वमाप्नुतः ॥ ५१

व्या ॥ अत्र अथशब्दः वर्णपूर्वाधिकारार्थः ।

अवर्णपूर्वे इवर्णपरे च सति उभे अक्षरे एत्वमाप्नुतः ।

यथा । हितेनेव जयामसि । महेन्द्राय ॥

श्लो ॥ उवर्णे चोत्वमेदैद्वा परं चैकारमाप्नुतः ॥ ५२

व्या ॥ अवर्णपूर्वे उवर्णपरे च सति उभे अक्षरे ओकारमाप्नुतः । यथा ।

इषे त्वोर्जे त्वा । एदैद्वा एकारपरं एकारपरं सद्वा ते उभे पूर्वापरभूते

अक्षरे एकारमाप्नुतः ॥ यथा सैवास्यर्धिः ।

T.S२.५.११.९ एयातांब्राह्मणायब्राह्मणा यैयातामेयातांब्राह्मणाय ।

ख्ग् १९ द्मठ्ठन्र्द्म ‘ठ्ठड्ढ’

एत्योपोपैत्येत्योप । ननु ५२

श्लो ॥ तथेयातां ब्राह्मणायेत्योपेत्यक्षरसंहिता ।

तत्रापि पूर्व प्राबल्यादैकारोत्र न संभवेत् ॥ ५३

व्या ॥ इति वचनस्य विद्यमानत्वात् एकारः कथं साधुः । सुतरां परिहारः ।

'आर्ष एवाक्षरसंहिता पौरुषे तु पदद्वयं ब्रूया'दित्यनेन पदसंहितैव कार्या । द्वयमिति संख्यात्वात् संख्याविषयो इङ्ग्यावग्रहयोरेकपदत्वं

तथा सति एदैद्वा पञ्चैत्वमित्यनेन ठ्त्कार एवेति मन्तव्यम् ।

तर्हि इडस्प रिधिरित्यत्र एतेनैव न्यायेन परिधिरित्यत्र संख्यात्वादेकपदत्वं तथा सति परिधिरित्यस्य धवत्वादिडः परिधिरिति स्यात् ।

सत्वं आविरिनिरिड इति कण्ठरूोक्तत्वात् सत्वमेव वक्तव्यं भवति । आर्थिककण्ठरूोक्तयोः कण्ठरूोक्तस्य प्राबल्यादिति ब्रूमः ।

ननु सृज्यध्वं महिमहीत्यत्र जटायां कथं सत्व निषेधः ?

भवदुक्तन्यायेन कण्ठरूोक्तस्य महिग्रहणस्य प्राबल्यादिति प्रश्नः ।

महिग्रहणपूर्वे सत्यपि तस्य महीति सावकाशत्वात्सत्वनिषेधः ।

तद्वदत्रापि इड इति पदस्यापि अन्यत्र सावकाशत्वात् इडस्परिधिरित्यत्र सत्वनिषेध इति चेन्न । तत्र महिसप्तदशेनेति दर्शनात् सत्वनिषेध इति ज्ञातव्यम् ।

तत्र सावकाशस्य निषेध इति निरवकाशस्य प्राबल्यार्थमुक्तम् ।

एवमेव मिथुन्यष्टौ चेति दृष्टान्तबलान्मिथुनी इत्यस्य निषेधनिषेधो विज्ञेयः ।

आर्थिकापेक्षया सावकाशस्यापि कण्ठरूक्तस्य प्राबल्यं, तदपेक्षया निरवकाशस्य

प्राबल्यमित्यर्थः । तस्मादिडस्परिधिरित्यत्र सत्वाभावशंकालेशोपि नास्ति ।

प्रकृतमनुसरामः । सोमैन्द्रा बभ्रुललामा इत्यादि । ५३

श्लो ॥ भवेद्यमोत्तरेन्त्योणुस्थितस्वारस्य नीचकः ।

एतस्मिन् कम्पसंज्ञा स्यात् स्वारद्वयस्य दीर्घता ॥ ५४

स्थितस्वारस्य अभिनिहतः क्षैप्रः प्रश्लिष्टः नित्य इत्युत्तरस्वरित

चतुष्टयस्य अन्त्यांशः अणुकालः नीचः अनुदात्तो भवेत् ।

यमोत्तरे स्वरित परे सति ।

एतस्मिन् तस्मिन् वर्णे स्वरधर्मद्वये सति तस्य कम्पसंज्ञा स्यात् ।

सः कम्पस्वरः ह्रस्वश्चेत् तस्य दीर्घत्वं स्यात् ।

श्लो ॥ चतुर्भिश्च क्षैप्रकम्पः आदूदेदैद्भिरुच्यते । ५५

व्या ॥ आकारऊकारएकार(ठ्त्)कारैरिति चतुर्भिः क्षैप्रस्वरितस्य कम्प उच्यते ।

यथा । नाकङन्येनेनिन्यन्ये (?) । T.S१.१.९.३ अस्युर्यूकङर्व्यस्यस्युर्वी ।

विश्वानि ह्येकङषोभि । T.S३.४.३.६ एष्वेवैवैष्वेकङष्वेव ।

अस्यैन्द्र्यैकङ न्द्र्यस्यस्यैन्द्री इत्यादि ।

श्लो ॥ एदोद्भ्यामभिनिहतः प्रश्लिष्टो नित्य ऊत्तदात् । ५६

व्या ॥ एकारओकाराभ्याम् अभिनिहतकम्प ईरितः । तेकङन्योन्यस्मै ।

सोकङपोकङभ्यम्रियत । प्रश्लिष्टकम्प ऊकारेण ।

उत्खिदत्युरूकङ रूत्खिदति । नित्यकम्प आकारेण ।

T.S६.३.४.२ पितृदेवत्याकङऍह्येतत् । तच्छब्दात् नित्य एङप्युच्यते ।

T.S१.८.३.१ यदर्येकङर्येयद्यदर्ये । बहुदेवत्योकङह्येषः ।

इत्यादि ।

श्लो ॥ उदात्ता उत्तरा नकं यददीव्यादिषु त्रिषु ।

उच्चकम्पौ स्थिताज्रूपौ स्वाराः कम्पाश्च सांहिताः । ५७

व्या ॥ न कंचन, यददीव्यं, आयुष्टे, वैश्वानराय इत्यनुवाकेषु स्थित इति नित्यस्वरितश्च एङ्रूपोभिनिहतश्च तौ स्वरितौ उदात्तपरौ उदात्तकम्पौ स्तः । तद्वदत्रापि अन्त्योणुर्नीचस्स्यात् अन्यथास्य वैयर्थ्यात् ।

वीर्याँऑङबलम् । तन्वाऑङ(gm)स्वायाम् । तेऑङस्मत् ।

अहमन्नादोऑङह मन्नादोऑङहमन्नादः ।

त्रिष्विति किम् ? यो पां पुष्पमित्यादौ मा भूत् ।

श्लो ॥ अधोनुस्वारनादाभ्यामिवोच्चस्वारभाक् स्थितः ।

स्वर्येते स्वार भाजोस्मान्नादानुस्वारकावपि ॥ ५८

व्या ॥ नादः अवसाने उत्तमश्च अनुस्वारश्च नादानुस्वारौ ताभ्यां अधः पूर्वस्वारभाक् उच्च इव स्थितः । उदात्तवत् स्थितोस्मात् स्वारभाजः परौ नादानुस्वारावेव स्वर्येते । अश्मन् । सर्वान् । न्यङ् । यो(gm)शुम् इत्यादि ।

श्लो ॥ ह्रस्वस्वारान्नोयुतश्च स्वर्यते पूर्वतस्सह । ५९

व्या ॥ ह्रस्वस्वरितात्परः असंयुतो नकारः पूर्ववर्णेन सह स्वर्यते ।

यदि हेमन् हेमन्तः इत्यादि । ५९

श्लो ॥ दीर्घस्वारात्परस्त्वेव नकारः स्वर्यते यदि । ६०

व्या ॥ दीर्घस्वारात्परो यदि तु नकार एव स्वर्यते । जनान् यातयति ।

अप शत्रून् विध्यताम् ।

(ड्डुदृद्वडथ्त्दढ़ दृढ ध्दृध्ड्ढथ्)

श्लो ॥ विरामे चोत्तमैश्चैव नादा इति बुधैः स्मृताः ॥ ६१

व्या ॥ विरामे अवसाने उत्तमाः नादाः नादसंज्ञिता इति बुधैः स्मृताः ।

युङ् । असि । पराङ् । इव । अश्मन् । ऊर्जम् । विराम इति किम् ?

युङ्ङसि । पराङैत् । अश्मन्नूर्जम् । इत्यादि ।

अथ स्वरभक्तिप्रकरणम् ॥

श्लो ॥ अजुत्तरोष्मणः पूर्वरेफस्य स्वरभक्तिता ॥ ६२

व्या ॥ अजुत्तरोष्मणः स्वरपरोष्मणः पूर्वस्य रेफस्य स्वरभक्तिता

प्रोच्यते । यथा यद्दर्पूर्णमासौ । वर्षाभिर्ददता(gm) सः । बर्सं नह्यति ।

बार्हस्पत्यम् ।

श्लो ॥ शपरे हपरे वापि लस्यापि स्वरभक्तिता । ६३

व्या ॥ शकारपरे वा हकारपरे वा सति । लस्यापि स्वरभक्तित्वं कथ्यते ।

यथा शतवल्शम् । मल्हाः ।

श्लो ॥ रीरिषन्नीरिषोणोधो कारिषं तारिषापि च ।

अचारिषं न भक्तिस्तु भवेदत्रेत्तु निर्णयः ॥ ६४

व्या ॥ रीरिषन्, रीरिषः णः पूर्व अकारिषं तारिषेति प्रातिपदिकमनेको

पादानार्थम्; अचारिषमित्यत्र अजुत्तरोष्मण इत्यनेन रेफ्य प्राप्तं स्वर भक्तित्वमनेन निषिध्यते, एतेषु रेफस्य स्वरभक्तित्वं नास्तीत्यर्थः ।

किंतु इति इकार एव भवतीति निर्णयः । यथा प्रजा(gm) रीरिषन्मोत वीरान् ।

रीरिषो मोत वीरान् । दधिक्राव्ण्णो अकारिषम् । णः पूर्व इति किम् ?

पापमकार्षम् । आयू(gm)षि तारिषत्, तारिषः, μातमचारिषं तत् ।

श्लो ॥ रुहारुहोरुहंरुहरुषं स्वरपाध उत् । ६५

व्या ॥ रुह अरुषेत्येतावप्यनेकोपादानार्था । अरुहत्, अरुहं सस्वरपरः स्वरसहितः पकारः अधः पूर्वो वा रेफः उत् उकारवान् भवति । यथा । स्वारुहमेवैनाम् । स्वारुहा यस्य । अग्निर्वा अरुषः । अरुषं मियेध्य । मध्यमरुहत् । दीक्षामरुहम् । अत्र किम् ? कोर्हति । अर्हन्बिभर्षि । प्ररोहन्ती परुषः परुषः । पुरुषशीर्षम् । ज्याया(gg)श्च पूरुषः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।

श्लो ॥ अनन्तोच्चपरशुशब्दे वेङ्ग्ये रेफस्य भक्तिता ॥ ६६

व्या ॥ न अन्तोच्चः अनन्तोच्चः परशुशब्दे अनन्तोच्चे इंग्ये वा तस्मिन् रेफस्य स्वरभक्तिता । यथा । स्वस्तिः पर्शुः । अश्वपर्शुमादत्ते । अनन्तोच्च इति किम् ? परशुर्नः स्वस्तिः ।

श्लो ॥ आपपूर्षं चातिपर्षा पर्षच्चैवातिपर्षि च । ६७

व्या ॥ एषु स्वरभक्तेर्नित्यतेति विज्ञेया । यथा आपपूर्षंबरश्चैव ।

नावयातिपर्षा स्वस्तये । तन्नः पर्षदति द्विषः । दुरितातिपर्षि ।

अत्र किम् ? इत्याह तस्मात्परुषिपरुषि इत्यादि ।

प्रतिप्रसवार्थोय मारम्भः ।

श्लो ॥ स्वरितादुत्तरा भक्तिः प्रचयत्वमवाप्नुयात् ॥ ६८

व्या ॥ स्वरितात् परा या स्वरभक्तिः सा प्रचयत्वमवाप्नुयात् ।

यथा यद्दर्शपूर्णमासौ ।

श्लो ॥ दीर्घात्स्वाराद्वैकृता तु स्वर्यते पूर्वमुच्चवत् ॥ ६९

व्या ॥ दीर्घात् स्वारात् परा वैकृता स्वरभक्तिस्तु स्वर्यते ।

पूर्वस्वारभागित्यर्थः । उच्चवदुदात्तवद्भवति । दोषावस्तोर्हविष्मती ।

ऋषेर्ऋषेर्वै । दीर्घादिति किम् ? चतुर्होता । वैकृतादिति किम् ?

ठ्त्द्रऍश्वेतां बार्हस्पत्याम् । शितिपृष्ठंरू बार्हस्पत्यम् ।

बार्हस्पत्यमित्यादि ।

श्लो ॥ ऋकार उत्तरे स्याच्च यद्यारादेश एव तु । ७०

स्वर्यतेध स्वारभाक्च भक्तिस्तु प्रचयो भवेत् ॥

व्या ॥ ऋकारे उत्तरे सति आरादेशः स्याद्यदि तत्र अधः पूर्वः स्वारभागेव

स्वर्यते, स्वरभक्तिस्तु प्रचयो भवति । यथा ।

T.S५.७.२.१ ऋषभमुपोपार्षभमृषभमुप ।

अस्याः स्वरभक्तेः पूर्वविधिना प्राप्तं स्वरितत्वमनेन निवर्त्यते । ७०

श्लो ॥ ह्रस्वस्वारात्परा भक्तिः नीचहे श्लिष्ट एव तु ।

सहैव पूर्व वर्णेन भक्तिस्तु स्वर्यतेत्र हि ॥ ७१

व्या ॥ ह्रस्वात् स्वारात् परा स्वरभक्तिः श्लिष्टे संहितायां नीचहे

अनुदात्तहकारे परे सति सा स्वरभक्तिस्तु पूर्ववर्णेन सहैव अत्र स्वर्यते ।

यथा धीतिभिर्हितः । T.S१.६.१२.२ ऋषिर्हर्षिर्ऋषिर्ह इत्यादि ।

श्लो ॥ प्राकृताया अधोभक्तेरुदात्तः संहिताविधौ ।

स्वर्यते तस्य मध्यांशश्चान्त्यांशः स्वरितो यदि ॥ ७२

व्या ॥ प्राकृतायाः स्वरभक्तेः पूर्वे पदकाले उदात्तश्चेत् संहिताविधौ

संहिताकाले अस्योदात्तवर्णस्य मध्यांशः स्वर्यते । यथा कोर्हति ।

स्वरितश्चेद्यदि । तस्य स्वरितस्य अन्त्यांशः स्वर्यते ।

यथा । T.S७.३.१.४ अर्हति मनोमनोर्दत्यर्हति मनः ।
हारीतशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ अनन्त्यभक्तेः पूर्वोयः उदात्तस्संहितागमे ।

स स्वर्यते मध्यभागो यमो यदि भवेन्न त्विति ॥ ७३

व्या ॥ अस्यार्थः । उदात्तश्चेन्मध्यभागः स्वर्यते । यमो भवेद्यदि मध्यभागो
न स्वर्यते । किंतु आदिमध्यान्त्यभागानां मध्ये आदिभागस्य

नावकाशः । ह्रस्वत्वाभावात् । मध्यभाग इत्यनेन अन्त्यभाग एवावशिष्टः
।

स एव स्वर्यत इत्यर्थः । तेनार्हतीत्यत्र अन्त्यांशः कथं न स्वर्यत

इति चेत् ग्रन्थान्तरत्वादेतच्छास्त्रं कुत्रचिन्न प्रसरतीति तस्मात्तस्य

मध्यांश एव एवमुपर्षभस्येत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

श्लो ॥ उच्चस्स्यादायपूर्वे तु नीचो भक्तिः पुरूडधू ॥ ७४

व्या ॥ आयपूर्वे सति स्वरभक्तिः उच्चः उदात्तः स्यात् । यथा ।

विधायर्षिरवोचत् । डपूर्वे धूपूर्वे वा सति स्वरभक्तिः नीचः अनुदात्तः

स्यात् । यथा अरुणाः काण्डर्षयः । तस्य धूर्षदम् ।

श्लो ॥ रहयुक्ते करेणुश्च लहयुक्ते तु कर्विणी । रशसानां तु हरिणी

हारिता लशयोस्तथा । रषयोगे हंसपदा पंचैताः स्वरभक्तयः ॥ ७५

व्या ॥ रेफहकारयोगे सति सा करेणुस्वरभक्तिरिति विज्ञेया ।

बार्ह स्पत्यम् । लकारहकारयोगे सति कर्विणीसंज्ञा स्यात् । मल्हाः ।

रेफशकारयोगे, रेफसकारयोगे वा सति हारिणीसंज्ञा । यद्दर्शपूर्णमासौ ।

बर्सं नह्यति । लकारशकारयोगे हारितासंज्ञा । शतवल्शम् ।

रेफषकारयोर् योगे सति हंसपदासंज्ञा स्यात् । वर्षवृद्धमसि । इत्यादि ।

एताः स्वर भक्तयः पंचैवेति विज्ञेया इति ।

इति स्वरभक्तिप्रकरणम् ॥

अथ स्वरितप्रकरणम् ॥ ७५

श्लो ॥ ऋकारात्पूर्वतो रेफात्पूर्वतः स्वारभाक् स्थितः ।

उपरि स्वर्यते द्र स्वारो दीर्घो भवेद्यदि ॥ ७६

व्या ॥ ऋकारात्पूर्वतो यो रेफः तस्माद्रेफात् पूर्वो यः स्वारभाक्,

स्वरितभाक् स्थितः सन् अस्मात् स्वारभाजः उपरि रः परो रेफः स्वर्यते

दीर्घस्वारो भवेद्यदि । यथा । लोकयोर्ऋध्नुयाम । तन्नैर्ऋतम् । दीर्घ स्वार

इति किम् ? पुनर्ऋतुना इत्यादि । बोधायनशिक्षायामप्येवम् । ७६

श्लो ॥ ऋकारोत्तररेफाच्च पूर्वतः स्वारभाक्स्थितः ।

स्वर्यतेस्मात्परो रेफो दीर्घस्वारो भवेद्यदि ॥ ह्रस्वस्यादिस्स्वर्यतेंशो दीर्घस्यैव

तु मध्यमः । संयोगे सति चान्त्यांशो दीर्घे चाप्यवसानगे ॥ ७७

व्या ॥ ह्रस्ववर्णस्य आदिरंशः स्वर्यते । नरिष्येत् ।

दीर्घवर्णस्य मध्यमोंशः । तत्र दृढत्वमित्यर्थः । लोकास्त्र्यालिखिता ।

संयोगे परभूते सति तु दीर्घस्यान्त्यांश एव स्वर्यते । वा आह्वियमाणायाम् ।

सोब्रवीत् । दीर्घे अवसानगे सति तस्य दीर्घस्य अन्त्यांश एव स्वर्यते ।

एवास्मै ।

अवसानग इति किम् ? एवास्मा इन्द्रियम् । दीर्घ इति किम् ? यानि तानि ।

चशब्दात् अवसाने व्यञ्जनपरे सति पूर्वस्य दीर्घस्यापि अन्त्यांशः

स्वर्यते । तस्मात् । इत्यादि । ७७

श्लो ॥ उत्तमान्तस्थसंयोगे नान्त्यस्वारो भवेदयम् ।

स्वारग्राहस्तु चात्रैव योगादिर्वर्ण एव च ॥ ७८

व्या ॥ उत्तमयोः संयोगे अन्तस्थयोः संयोगे उत्तमान्तस्थयोः संयोगे वा

सति तादृशसंयोगे परभूते सति अपिशब्दाकृष्टदीर्घः अन्तस्वारो न भवेत् ।

किंतु तत्र योगादिः संयोगादिर्वर्ण एव स्वारग्राहो भवति ।

यथा । तस्मात्थ्स्त्रामान्मुञ्चति । कामोकार्षीन्मन्युरकार्षीन्नमोनमः ।

मा यशोर्यादिति । उभयोर्लोकयोः । ययोर्वाम् । बिलमपौर्णोत् ।
सयोन्येव ।

इत्यादि एवमेव बोधायनशिक्षायामपि । ७८

श्लो ॥ उत्तमाश्चैवमन्तस्था हकारश्च तथैव हि ।

परस्परेण संबन्धा स्वरितग्राहिणो मताः ॥ ७९

व्या ॥ ननु तर्हि हकारयोगे आदेः वर्णस्य स्वरितग्राहित्वं कथं नोच्यते बोधायनमतानुसारात् उच्यते । स्वाहाह्नादुनीभ्य इत्यादौ अन्त्यस्वार दर्शनात् । किंच

श्लो ॥ स्वरितग्राह्यनुस्वारः तथा यरलवा अपि ।
परस्परेण संबन्धास्स्वरित ग्राहिणो मताः ॥ ८०
व्या ॥ इति हारीतमतानुसाराच्चेति परिहारः ।
इति स्वरितप्रकरणम् ॥
अथाङ्गप्रकरणम् ॥

श्लो ॥ विसर्गस्स्वरभक्तिश्चानुस्वारो नोयुतस्तथा ।
परायुक्तं च योगादीत्येते पूर्वांगगोचराः ॥ ८१
व्या ॥ विसर्गश्च स्वरभक्तिश्च अनुस्वारश्च असंयुतो नकारश्च परस्परेण असंयुक्तं व्यञ्जनं च योगादिव्यंजनं च एते पूर्वांगगोचराः ।
पूर्वस्वरांग विषया इत्यर्थः । यथा । मनः क्षेमे । कीर्शा गृध्रः ।

आस्ये तृण(gm) सर्वा । तस्मिन् ह्यात्मानम् । व्यतिषजेथ्स्त्र्येवास्य ।
भवत्येवाति क्षिप्रेत्यादि ।

श्लो ॥ न पूर्वांगमनुस्वारो वासश्शब्दात्तु काठरूके । ८२

व्या ॥ वासश्शब्दात्परोनुस्वारस्तु काठरूके पूर्वांगं न भवेत् । यथा ।
कनकाभानि वासा(gm)सि । काठरूक इति किम् ? वासा(gm)सि मम
गावश्च । वासश्शब्दा दिति किम् ? वर्षाभिर्ददता(gm) सह ।

श्लो ॥ स्पर्शश्चोष्मण आदेशः पूर्वस्यांगं तथा न तु ॥ ८३

व्या ॥ ऊष्मणः आदेशः तद्रूपस्पर्शः तथा न खलु पूर्वस्वरांगं स्यात् ।
अर्थात् परांगमिति ज्ञेयम् । स्वस्थातुमशक्यत्वात् ।
यथा ४.२.११.१ श्ञथद्वृत्रं वृत्रऍश्ञथच्छ्ञथद्वृत्रम् ।
इत्यङ्गप्रकरणम् ॥
अथ हस्तस्वरविन्यासप्रकरणम् ॥ ८३

श्लो ॥ गोकर्णाकृतिहस्ते तु निर्दिशेत्तु पराग्रतः । तर्जनीमध्यरेखा मप्युदात्तं स्वरमुत्तमम् । कनिष्ठिरूकाद्यां रेखां तु निहतं स्वरमत्र हि ।

अनामिकान्त्यां स्वरितं मध्यमामध्यमां धृतम् ॥ ८४

व्या ॥ गोकर्णाकारे दक्षिणे हस्ते तर्जनीमध्यरेखां प्रति उत्तमं

उदात्तस्वरं पराग्रतः अङ्गुष्ठरूाग्रेण निर्दिशेत् । कनिष्ठिरूकाया आद्यरेखां

अनुदात्तस्वरं निर्दिशेत् अनामिकायाः अन्त्यरेखां स्वरितं निर्दिशेत् ।

मध्यमायाः मध्यमां मध्यरेखां प्रति धृतं प्रचयं निर्दिशेत् ।

यथाक्रम मुक्तस्वरा विज्ञेयाः । यथा इति सोब्रवीत् । ८४

श्लो ॥ भक्तेः पृथक्त्वं यत्प्रोक्तं स्थानं तदङ्गुळीयकम् ॥ ८५

व्या ॥ पृथक् स्वरभक्तेः यत्स्वरः प्रत्येकमुदात्तः अनुदात्तः स्वरितः

प्रचयो वा भवेद्यदि तदङ्गुळिस्थानं तत्स्वराङ्गुळिरेखास्थानं स्यादि

त्यर्थः । यथा विधायर्षिरवोचत् । अत्र स्वरभक्तिं तर्जनीमध्ये

निर्दिशेत् । ऋतस्य धूर्षदम् । अत्र कनिष्ठिरूकादौ । वस्तोर्हविष्मती ।

अनामिकान्ते । मैत्रावरुणायर्षभम् । मध्यमाङ्गुळिमध्ये ।

ननु तर्हि एताभिर्हवा इत्यादौ स्वरभक्तेः पृथक् करणं किं न स्यात् ।

अस्यास् संयुतत्वे सति तत्परमविरामात् पृथङ्न्यासस्यावकाशाभाव इति ब्रूमः ।

अस्याः स्वरपादान्वितत्वात् तत्समानधर्ममस्तीति प्रत्येकाङ्गुळिर् विधीयते ।

श्लो ॥ यममुच्चमिवोर्ध्वं चाप्यनामिकान्तराग्रयोः ॥ ८६

व्या ॥ उच्चमिव उदात्तमिव तिष्ठरून्तं यमं स्वरितवर्णं ऊर्ध्ववर्णं च अनामिकायाः अन्तराग्रयोः मध्यान्त्यरेखयोः क्रमान्निर्दिशेत् ।

गोमा(gm) अग्ने । यो(gm)शुम् । दोषावस्तोर्हविष्मती । लोकयोर्ऋध्नुयाम ।

अवाङ् । अश्मन् । नाभिम् । इत्यादि ।

श्लो ॥ अनामिकान्त्याद्ययोस्तु यमकम्पे स्वराविमौ ॥ ८७

व्या ॥ यमकम्पे स्वरितकम्पे इमौ पूर्वोक्तौ स्वरितानुदात्तौ अनामिकायाः अन्त्याद्यरेखयोः क्रमान्निर्दिशेत् । यथा सोकङपोकङपोकङभ्यम्रियत ।

श्लो ॥ उदात्तकम्प एतौ तु प्रदेशिन्यन्तरा द्वयोः ॥ ८८

व्या ॥ उदात्तकम्पे एतौ पूर्वोक्तौ उच्चनीचौ तर्जन्याः मध्याद्यरेखयोः निर्दिशेत् । यथा तेऑङस्मत् ।

श्लो ॥ अवसाने हलश्चैव पृथक् स्थानं न विद्यते ॥ ८९

व्या ॥ हल इति षष्ठ्रूयेकवचनम् । अवसाने हलः व्यञ्जनस्य पृथक्स्वरत्वात्

पृथक् स्थानमित्याकांक्षानन्तरं तन्निषिध्यते । विरामे व्यञ्जनस्य पृथक् स्थानं न स्यात् । तत्पूर्वस्वरस्थानं स्यादित्यर्थः । यथा, षट्, वट् इत्यादि ।

श्लो ॥ यथोक्तस्वरविन्यासाच्छुद्धमध्ययनं भवेत् ।

तस्मात्पुनीतो यो विप्रो ब्रह्मस्थानं हि शाश्वतम् ॥ ९०

व्या ॥ स्पष्टोर्थः । व्यासशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ सुहस्तस्वरविन्यासान्निर्मलाध्ययनं भवेत् ।

तत्पूतो ब्राह्मणो यस्तु ब्रह्मणा सह मोदते ॥ ९१

व्या ॥ शम्भुशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ हस्तेन वेदं योधीते स्वरवर्णार्थ संयुतम् ।

ऋग्यजुस्सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ९२

इति हस्तस्वरविन्यास प्रकरणम् ॥ अथोच्चारणप्रकरणम् ॥

श्लो ॥ उच्चयो स्तुनुपूर्वो वश्चादीनां लोप एव च ॥ ९३

व्या ॥ तुश्च नुश्च तुनू इत्येवंपूर्वश्चादीनां वः । अव्ययानां पठिरूतो

वकारो लुप्यते । तयोस्तुन्वोरुदात्तयोस्सतोः विभज्य विनियोगो विज्ञेयः ।

उदात्त तुशब्दपूर्वो वा उदात्त नुशब्दपूर्वो वेत्यर्थः । यथा ।

सत्वै यजेत । इन्वा उपस्तीर्णम् । उच्चयोरिति किम् ? अनु वृत्रहत्ये ।
अप्यकारादीति प्राप्तिः । तत्पूर्वः किम् ? तं वा एतम् ।

चादीनामिति किम् ? वरुणस्तुतुवरुणः । विदुषोनुनुविदुषोविदुषोनु ।
व्याकरणानुसारेणैव प्रपञ्चितम् ।

श्लो ॥ ऊष्मरेफपरोन्तो मस्संसां नादौ चरापरे ॥ ९४

व्या ॥ ऊष्मपरो वा रेफपरो वा पदान्तो मकारो लुप्यते । चशब्दो लोप मन्वादिशति, यथा - स(gm)शितं मे, प्रत्युष्ट(gm)रक्षः । तत्परः किम् ? सोमुं सोकम् । पदान्त इति किम् ? तस्मात्ताम्राः । संसां इत्यादौ इङ्ग्यस्यादौ

अवग्रहे प्रत्येकं मकारो न लुप्यते । रापरे सति । यथा । यस्य संम्राट् । प्र संम्राजम् । साम्राज्याय । आदाविति किम् ? राज्ञे सम् । राष्ट्रेण समर्धयति । इत्यादौ जटायां मा भूदिति । रापर इति किम् ? मरुतस्स(gm)रराणः । संसामिति किम् ? श(gm)राजन्निति प्रत्युदाहरणं स्यात् ।

श्लो ॥ स्थस्तयोर्वर्तमानस्स उतपूर्वो नोत्परेपि च ॥ ९५

व्या ॥ उत्पूर्वस्स्थस्त शब्दयोर्वर्तमानः सकारो लुप्यते ।

अनोत्परे ओकारादन्यवर्णपरे सति । यथा । अथैकमुत्थानम् । उत्थिताय ।

T.S ४.१.२.४ स्थानादुदु त्थानात्स्थानादुत् । प्रत्युत्तब्ध्यै । अनोत्पर इति किम् ?

T.S १.७.११.१ स्तोममुदु त्स्तोमऍस्तोममुत् । स्थस्तयोरिति किम् ?

T.S १.२.८.१ स्वायुषोदुदुत्थ्स्वायुषा ।

चकारो लोपमात्राकर्षकः ।

श्लो ॥ ओष्ठरूयमध्येकनुस्वारे संयुतो वावसानगे ।

औकारेप्युत्तरे व्यक्तौ द्विरोष्ठरूयाविति निश्चितौ ॥ ९६

व्या ॥ ययो उन्नतौष्ठरूययोर्मध्ये वकारादिके स्थिते सति ओष्ठरूयस्वरात्

परत्र औकारे केवलोष्ठरूयस्वरे वा स्थिते सति द्विरोष्ठरूयौ कर्तव्यौ ।

द्वितीयौष्ठरूयस्य पुनः प्रयत्न इत्यर्थः । यथा । बाहुवोर्बलम् ।

यो(gm)शुम् । सूर्योदेवम् । देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै । स्रुचौ ।

अथो ओषधीषु । एतत्सकलषट्कार्यादितरत्र बहूनामपि सकृदोष्ठरूय

इति विज्ञेयः । कुसुरुबिन्द इत्यादि । ९६

श्लो ॥ ओष्ठरूयमध्ये युतो हश्च विसर्गात्परतश्च पः ।

वायुमापूर्य तालुभ्यां माण्डूकोष्ठरूयो भवेत्परः ॥ ९७

व्या ॥ ओष्ठरूयस्वरयोर्मध्ये हकारः व्यञ्जनयुतः व्यञ्जनयुक्तश्चेत्

तालुभ्यां वायुं पवनमापूर्य ततः द्वितीयः ओष्ठरूयः कर्तव्यः ।

अत एव स माण्डूकोष्ठर्‍य इत्युक्तम् । तथा ओष्ठर्‍ययोर्मध्ये विसर्गात्परः पकारो

वर्तते च । यथा । समग्रासो जुह्वो जातवेदः । संयुत इति किम् ? जुहुयात् ।

शतायुः पुरुषः । विसर्गादिति किम् ? उत्पूतशुष्मम् । सुपूर्णा पुनः ।

ओष्ठर्‍यमध्य इति किम् ? अह्रुतमसि । पु(gm)सः पुत्रान् ।

श्लो ॥ संयोगे स्पर्शयोर्यत्र पठरूनावसरे यदि ।

ईषच्छ्रवणमादेश्चावसाने मस्य चैव हि ॥ ९८

व्या ॥ पठरूनावसरे यदि अध्ययनकाले यत्र प्रदेशे स्पर्शयोः अन्योन्यसंयोगे

सति तयोरादेः स्पर्शस्य ईषत् किंचिच्छ्रवणं भवेत् । तथा अवसाने मकारस्य

च । यथा । युङ्क्ते । यज्ञस्य । आग्नेयम् । आट्नारः । अपात्मानम् ।

सुमतीनाम् । तम् । सम् । अत्र किम् ? रक्षा माकिः ? तं प्रत्नता इत्यादि ।

श्लो ॥ वर्ग्यपूर्वस्यावसाने प्रयत्नः पृथगिष्यते ॥ ९९

व्या ॥ अवसाने वर्गे भवो वर्ग्यः तस्मात्पूर्वस्य तत्सवर्गीयस्य वर्णस्य पृथक् प्रयत्नः कर्तव्यः यथा ऋक् । कामः । तत् । ते । एनम् । पवयति ।

अवसान इति किम् ? ऋक्कामः । तत्ते । एनंपवयति । तदेव पुनः प्रयत्न इत्युच्यते ।

श्लो ॥ पवर्गोत्तर ओमस्तु मोवग्रहस्य नेष्यते ॥ १००

व्या ॥ अवसाने ओंकारस्य पवर्गे परे सति तत्र मकारस्य पृथक् प्रयत्नः नेष्यते । पूर्वविधिनिवर्तक स्तुशब्दः । यथा । ओम् पूर्णा पश्चात् ।

ओमिति किम् ? पशुम् । पशुपत इति पशु - पते ।

म इति षष्ठ्येकवचनम् तस्यावग्रहसंबन्धस्य मकारस्यापि पृथक् प्रयत्नो नेष्यते । यथा । संप्र श्ञमिति सम् - प्रश्ञम् । इत्यादि ।

इत्युच्चारप्रकरणम् ॥ अथ द्वित्वपूर्वागमादि प्रकरणम् ॥

श्लो ॥ अप्यपाभ्यां छकारस्य नित्यं पूर्वागमो भवेत् ॥ १०१

व्या ॥ अपि, अप इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य छकारस्य नित्यं पूर्वा

गमो भवेत् । यथा । छिद्रमप्यपिच्छिद्रम् ।
छन्दा(gg)स्यपापच्छन्दा(gm)सि ।

श्लो ॥ डकाराल्लस्य तस्यापि द्विवर्णो ळो भवेदपि ॥ १०२

व्या ॥ विट् । लभते इत्यत्र लकारस्य घोषवत्त्वात् तृतीयऍस्वरघोषवत्पर इति टकारस्य द्वित्वे प्राप्ते तस्मात् डकारात्परस्य लस्य लकारस्य तस्य डकारस्यापि एको द्विवर्णः ळः द्वित्वरूपळकारः आदेशो भवेत् । यथा । T.S६.६.५.३ लभतेविड्विळ्ळभते । बोधायनशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ टकारात्परभूतस्य लस्य दुःश्लिष्टता भवेत् । १०३

डकारस्य तथा चैवं षळ्ळेखा इति सन्धिमत् ॥ इति ॥

श्लो ॥ असंयुता द्वित्वं नेयुस्तथानु उत्तम उत्तरे ॥ १०४

व्या ॥ असंयुक्तवर्णाः द्वित्वं नेयुः नाप्नुवन्ति । यथा । ग्राव्ण्णः । तान् यत् । यद्रियङ् वायुः । बर्सम् । वल्शम् । असंयुता इति किम् ? अर्वाङ्ग्यज्ञः । अनुत्तम उत्तरे सति तथा पूर्ववर्णः द्वित्वं नेयात् ।

पाङ्क्तः । पूष्णेङ्गृणये । अत्र किम् ? अपात्मानम् इत्यादि ।

श्लो ॥ संयुतोपि लकारो यो वोत्तरस्वरितो न चेत् ॥ १०५

व्या ॥ वोत्तरः वकारोत्तरो लकारः संयुतोपि द्वित्वं न स्यात्, स्वरितो न भवेद्यदि । बैल्वो यूपो भवति । स्वरितो न चेदिति किम् ? ततो बिल्वः ।

एवमेवात्रेय शिक्षायाम्

श्लो ॥ लकारस्य वकारस्य संयोगे स्वरितो यदि ।

विशेषं तत्र जानीयाद् द्वित्वमित्यभिधीयते ॥ १०६

श्लो ॥ ऊष्मोत्तरे रलौ वश्च नणोत्तरे तथायुताः ॥ १०७

व्या ॥ रेफलकारौ ऊष्मपरे सति वः वकारश्च नकारपरे णकारपरे वा सति तथा अयुताः असंयुता भवन्ति । यथा । यद्दर्शपूर्णमासौ । वर्षाभ्य इत्यर्थः ।

बर्सम् । बार्हस्पत्यम् । शतवल्शम् । मल्हाः । विभूदाव्ने ।

दधिक्राव्ण्णः ।

श्लो ॥ असंयुतौ ङनावन्तौ यवहेषु परेषु च ॥ १०८

व्या ॥ अन्तौ पदान्तौ ङकारनकारौ असंयुतौ भवेताम् ।
यकारवकारहकारेषु

परेषु सत्सु । यथा । पराङ् वाव । प्रत्यङ् होतारम् । प्रजानन् यज्ञम् ।

सर्वान् वै । एतान् होमान् । अत्र किम् ? होमाञ्जुहुयात् ।

श्लो ॥ ह्रस्वान्नो वे ङकारो ये नो हे स्युर्ऋपरे युताः ॥ १०९

व्या ॥ ह्रस्वात्परो नः नकारः वे वकारे परे सति नः नकारः हे हकारे परे

च सति तस्मिन् हकारे ऋकारपरे च सति त्रिषु स्थिताः वर्णाः युताः

संयुक्ता भवन्ति । ओमन्वती । सन्वाचं न वदेत् । यस्मिन्वायुः ।

ह्रस्वादिति किम् ? एतान् वा अरुणः । वकारपर इति किम् ? अस्मिन् यज्ञे
।

इत्यादि । बोधायन शिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ ह्रस्वपूर्वो नकारो यः पदान्तो वपरो यदि ।

विशेषं तत्र जानीयाद् द्वित्वमित्यभिधीयते ॥ ११०

व्या ॥ ननु द्वित्वमित्यनेन कथं संयुतत्वसिद्धिरिति चेत् मैवं मंस्थाः ।

असंयुतश्च द्वित्वाभाव इत्युक्ते पारिशेष्यात्संयुतस्य वर्णस्य द्वित्व

सिद्धेः तस्मात् द्वित्वमित्यनेन संयुतत्वमस्त्येवेति ब्रूमः ।

प्रकृत मनुसरामः । विशेषेणोक्तत्वात् दीर्घात्परस्य ङकारस्यैव द्वित्वम् ।

ङकारो यथा । अर्वाङ्यज्ञः । T.S७.५.१९.१ वाजिन्युङ्युङ्वाजिन्वाजिन्युङ्

।

हारीतशिक्षायामप्येवम् । ११०

श्लो ॥ अन्तस्थाद्युदये पूर्वपञ्चमस्तु द्विरुच्यते । इतरादौ परे तत्र

स न चेत् स्मृतो बुधैः ॥ ऋपपहकारोत्तरो नकारो यथा - आसन्निषून्हृथ्

स्वसः । जीमूतान्हृदयौपशाभ्याम् । बोधायन शिक्षायामप्येवम् । १११

श्लो ॥ संयुक्तौ नहकारौ चेत् ऋकारः परतो यदि ।

विशेषं तत्र जानीयाद् द्वित्वमित्यभिधीयते ॥ ११२

श्लो ॥ पदान्तस्थौ ङनौ वेति हल्परे चर्परेपि वा ॥ ११३

व्या ॥ संयुतत्वमाकर्षकः अपिशब्दः पदान्तस्थौ ङकारनकारौ वे वकारे परे तस्मिन् हकारे हल्परे व्यञ्जनपरे वा ऋकारपरे वा सति तौ ङकारनकारौ वकारेण संयुक्तौ स्याताम् । यथा । सदृङ्व्यावृत्कामः । स विष्वङ्व्यार्च्छत् ।

स्तनान्μातम् । शरदेμाीहीन्μाीहीञ्छरदे । यज्ञान्व्यादिशत् ।

विषूचीनान्व्यस्यताम् । यस्मिन्वृत्रम् । चर्मन्व्यायच्छेते ।

अयं पक्षः व्यासहारीतयोरपि सम्मततरः ।

श्लो ॥ नस्यान्तगस्य दीर्घात्तु यवहे हे च हल्परे ।

परैरेभिर्हि तस्यैव न स्यात्संयुतता तथा ॥ ११४

व्या ॥ हे हल्परे सत्यसंयुतत्वमित्यनेन वकारादिके हल्परे सति पारिशेष्यात् संयुक्तत्वमेवेति विज्ञेयम् ।

अपरस्य सम्मतं यथा ।

श्लो ॥ ङनौ यत्र पदान्तस्थौ यवहात्पूर्वतः स्थितौ ।

द्वित्वं नैवाभि गच्छेतां ङनौ व्यपृपरं विना ॥ ११५

व्या ॥ ङनयोस्संयुक्तवर्णयोः द्वित्वमस्तीति विज्ञेयम् ।

श्लो ॥ ह्रस्वान्नीचहे भक्तिस्तु संयुतत्वं प्रकीर्तितम् ॥ ११६

व्या ॥ नीचहे अनुदात्तहकारे परे सति ह्रस्वात् परा या स्वरभक्तिः

तस्याः संयुतत्वं बुधैः प्रकीर्तितम् । यथा । धीतिभिर्हितः ।

ह्रस्वा दिति किम् ? दोषावस्तोर्हविष्मती । अस्याः द्वित्वाभावः ।

अथ कालनिर्णयः

श्लो ॥ मात्रं तु वदते चाषो द्विमात्रं वायसस्तथा ।

मयूरोक्तस्त्रि मात्रस्स्यात् नकुलस्त्वर्धमात्रिकः ॥ ११७

व्या ॥ चाषः वन्यः काकः सः एकमात्रं वदते ।

वायसः ग्राम्यः द्विमात्रं वदते । मयूरेणोक्त शब्दः त्रिमात्रः स्यात् ।

नकुलं त्वर्धमात्रं ब्रूते । एतत्काललक्षणं विज्ञेयम् ।

श्लो ॥ कालः सूक्ष्मतरोणुः स्यात् मात्रार्धं व्यक्तमात्रकम् ॥ ११८

व्या ॥ सूक्ष्मतरः कालः इन्द्रियामामविषयः कालः अणुः पादः मात्रस्य चतुर्थभागः स्यात् । यथा । यस्ते । अत्र सकारस्याणुकालः । व्यक्तमात्रा कालः अर्धमात्राकालः स्यात् । यथा । आ ग्राव्णः । अत्र वकारस्य अर्धमात्राकालः ।

श्लो ॥ अङ्गुळिस्फोटनं यावान् तावान्कालस्तु मात्रिकः ॥ ११९

व्या ॥ यावानङ्गुळिस्फोटनकालः निमेषकालः तावान् मात्राकाल इति विज्ञेयः ।

यथा । स व अ हम् । एवं च कालपरिमाणं ज्ञातव्यम् ।

श्लो ॥ हलस्मृतोणुकालश्च परे हलि बुधैर्यदि ॥ १२०

व्या ॥ हलि परे सति परव्यञ्जनयुक्तस्य हलः व्यञ्जनस्य बुधैरणुकाल इति विज्ञेयः । यथा विश्वतश्चक्षुः । हल्युत्तरस्येति किम् ? विश्वतः । चक्षुः ।

श्लो ॥ वर्णयोरवसानस्स्यात्पादो मात्रोप्यसंयुते ॥ १२१

व्या ॥ संयोगव्यतिरिक्तवर्णयोः प्रत्येकभूतयोः मध्ये पादमात्रोवसानः विरामः तूष्णींभूतकालः स्यात् । यथा । यदुभौ । देवासुराः । असंयुत इति किम् ? रक्षा(gm)सि ।

श्लो ॥ विसर्गो भक्तिर् हलोन्तो युतोनस्स्पर्शपूर्ववः । १२२

अत्रैतेप्यर्धमात्रास्स्युर्विरामो लस्त्रिपादता ॥

व्या ॥ विसर्गश्च स्वरभक्तिश्च हलः व्यञ्जनानि च असंयुतः असंयुक्तः पदान्त नकारश्च स्पर्शपूर्वो वकारश्च एते वर्णाः अर्धमात्राकालास्स्युः । यथा । घनाघनः क्षोभणः । बर्सम् । शतवल्शम् । यत् । तत् । वाक् । अनुष्टुप् । अतारीत् । अब्रुवन् योनः । उशन् हवै । सर्वान् वै । अन्त इति किम् ? न्यन्ये । विभूदान्ने । स्पर्शपूर्व इति किम् ? नाव्यम् । अत्र व्यञ्जनत्वाविशेषात् पूर्ववचनेनाणुत्वे प्राप्ते विसर्जनीयादीनां पुनर्ग्रहणं अर्धमात्राकालसंभवार्थम् । अत्र ल इति षष्ठरूयेकवचनम् ।

विरामे लः लकारस्य त्र्यणुत्वं स्यात् । यथा । बाल् । इति । विराम इति ।

बालिति ।

श्लो ॥ क्षपरे तु विसर्गान्ते स्याद्विरामोर्धमात्रकः ॥ १२३

व्या ॥ विसर्गान्ते विरामकालः अर्धमात्रः स्यात् क्षपरे सति ।

मनः क्षेमे ।

श्लो ॥ द्विरोष्ठरूयेप्यावयोः पूर्वस्संयुतोर्ध्वे तथा सति ॥ १२४

व्या ॥ द्विरोष्ठरूये यदि औकारवकारयोः पूर्वः आर्धमात्रकालः स्यात् । अयमर्थः । अनयोः पूर्वतः ओष्ठरूयस्वरे स्थिते सति तन्मध्ये ओष्ठरूयवर्ण व्यञ्जनौकारयोर्मध्ये विरामश्च तथा ओष्ठरूयवर्णवकारयोर्मध्ये विराम श्चेति । यथा । स्रुचौ । बाहुवोः । अत्र किम् ? धावति तौ । अच्छा वोचः ।

तथा संयोगपरे सति । विरामकालः अर्धमात्रः स्यात् । तद्धुवस्य ।

कद्रूश्च ।

श्लो ॥ अवग्रहान्ते वाक्यान्ते प्रणवान्ते तथैव च ।

पवर्गोर्ध्वे विरामश्चाध्यर्धमात्रः प्रकीर्तितः ॥ १२५

व्या ॥ अवग्रहस्यान्ते विरामः अध्यर्धमात्रकालः स्यात् ।

तथा वाक्यान्ते प्रणवान्तेपि । विरामः अध्यर्धमात्रकालः स्यात् ।

पवर्गपरे सति । यथा । उपायव इत्युप १ १/२ - आयवः ।
तदेनमिच्छन्ति । १/२ यस्मा द्दारोरुद्वायेत् । १/२ तस्यारणी कुर्यात् । १/२
ओम् १ १/२ पूर्णा

पश्चात् । इत्यादि ।

श्लो ॥ पदान्ते प्रणवान्ते च विरामः स्याद्विमात्रकः ॥ १२६

व्या ॥ पदान्ते पदकाले विरामः द्विमात्रः स्यात् । प्रणवान्ते च

द्विमात्रः । पवर्गादन्यपरे सति । यथा । वायुः २ । वै २ । क्षेपिष्ठरू २ ।

देवता । पदसंबन्धात्क्रमजटयोश्च; इषेत्वा २ । त्वोर्जे २ । ऊनुनूनु २ ।

उतुतूतु २ । ओम् २ संविदाना । ओम् २ ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च ।

पवर्गादन्य इति किम् ? ओम् । पश्चात्प्राचीम् इत्यादि ।

श्लो ॥ व्यञ्जनस्वर संपर्के तयोस्तत्स्वरकालवत् ॥ १२७

व्या ॥ व्यञ्जनस्वरसंपर्के संबन्धे एकोच्चारणे सति । अनयोः उभयोः व्यञ्जनस्वरयोरपि तत्स्वरकालवत् तस्य स्वरस्य काल एव स्यात् । त्वरितो च्चारणात्तयोरपि स्वरकाल एवेत्यर्थः । यथा रसं प्रति रसांगतेति बोद्धव्यम् । एकमात्रस्वरसहितो यथा । वसवः । द्विमात्रसहितो यथा । वायावेवास्य । त्रिमात्रसहितो यथा । अग्नी ३ र्नोपस्थेया ३ इति ।

श्लो ॥ मात्रानुस्वारो द्विमात्रान्मात्रा द्विमात्र एव तु । १२८

मात्रिकान्मात्र एवेति संयोगे तु द्विरूपवत् ॥

व्या ॥ द्विमात्रात्परोनुस्वारः मात्राकालः स्यात् । अग्नी(gm)रप्सुषदः । मात्राकालात्परोनुस्वारः । द्विमात्राकालः स्यात् । एकमात्रात्परोनु स्वारोपि मात्राकाल एव स्यात् । असंयोगे परतो यदि ।

अस्य तु द्विरूपवत् द्वित्ववदुच्चारणमिति मन्तव्यम् । यथा । सऍश्रवा ह ।

मात्रात्पर इति किम् ? त्री(gg)स्तृचान् इत्यादि ।

श्लो ॥ ह्रस्वाद्भवेतां खथोर्ध्वे से ङनौ तु द्विमात्रिकौ ॥ १२९

व्या ॥ से सकारे परे खकारे थकारे वा परे सति । ह्रस्वात्परौ ङकार नकारौ

द्विमात्रिकौ भवेताम् । यथा । प्रत्यङ्ख्सोमः । स २ न्त्सता । सपर इति किम् ? अहङ्ख्नामि वः । दुग्धे मन्थम् । ह्रस्वादिति किम् ? प्राङ्ख्सोमः ।

तान्थ्सुब्धान् ।

श्लो ॥ तथानित्य खथोर्ध्वे षे हकारे व्यञ्जने परे ॥ १३०

व्या ॥ सान्निध्याद्ध्रस्वात्परौ ङकारनकारौ द्विमात्रिकौ स्तः ।

षे षकारे परे संहितासंबन्धे खकारे थकारे वा परे सति । यथा । प्रत्य२

ङ्ख्षडहः । षष्ठेरूहन्नह२न्थ्षष्ठेरू षष्ठेरूहन् । अनित्यखथोर्ध्व इति किम् ?

प्रत्यङ्क्षेति । वर्च इदंक्षत्रम् । दंक्षणवः । वर्ष्मन्क्षत्रस्य ।

तथा ह्रस्वात्परौ ङकारनकारौ द्विमात्रिकौ स्याताम् । हकारे परे तस्मिन्

हकारे व्यञ्जने परे सति । यथा । आत्मन् ह्यङ्गानि । तस्मिन् ह्यात्मानम् ।

ह्रस्वादिति किम् ? पितॄन् ह्यत्र गच्छ । इत्यादि ।

श्लो ॥ एकमात्रोयुतो नश्च दीर्घात्तु यवहोत्तरे ॥ १३१

व्या ॥ अयुतः असंयुक्तः दीर्घात्परः नः नकारश्च एकमात्राकालः स्यात् ।

यवहोत्तरे सति । यथा । तान् यज्ञः । एतान् वै । एतान् होमान् ।

दीर्घादिति किम् ? उशन् ह वै । अस्यार्धमात्राकालः । असंयुत इति किम् ?

यज्ञान्व्यादिशत् । अस्याणुकालः । यवहोत्तर इति किम् ?

एतां ते परि ददामि । विसर्गो भक्तिरित्यादिना अर्धमात्रत्वे प्राप्ते अस्य नकारस्य

नादसंज्ञाभावेपि मात्राकालार्थं पुनर्ग्रहणम् ।

श्लो ॥ ह्रस्वाद्द्विमात्रिको नादस्स्यादन्यस्त्वेकमात्रिकः ॥ १३२

व्या ॥ ह्रस्वात् परो नादः अवसाने उत्तमः द्विमात्रः स्यात् । युङ् ।

असि । तम् । ते । यस्मिन् । अग्निः । इतरस्थितः ह्रस्वान्यपूर्वो नादः

एकमात्रः स्यात् । पराङ् । त् । एतान् । होमान् । ब्रह्मा ३ न् ।

श्लो ॥ प्रणवेदुन्मकाराणां त्रिमात्रत्वं प्रकीर्तितः ॥

सन्धयोस्येक मात्रस्स्यात्सर्वं मात्राचतुष्टयम् ॥ १३३

व्या ॥ प्रणवे अत् उत् मकारः तेषाम् अकार उकार मकाराणां त्रिमात्रत्वं भवति । अकार उकारयोः उकारमकारयोश्च अनयोः सन्धयोः एकमात्राकालः ।

तस्मात् मात्रचतुष्टयम् । अकारस्य मात्राकालः उकारस्य च मात्राकालः अकारउकारयोर्मध्ये अर्धमात्राकालः उकारमकारयोरन्तरे अर्धमात्राकालः मकारस्य च मात्राकालः सर्वं चतुर्मात्राकाल इत्यर्थः ।

आत्रेयशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ अदुकारमकाराश्च ज्ञेयास्सन्ति सदात्र तु ।

तस्मात्सर्वः चतुर्मात्रः ओमिति प्रणवः स्मृतः ॥ १३४

श्लो ॥ प्रश्नस्यारम्भमध्येन्ते चतुर्द्वित्रिक्रमादपि ॥ १३५

व्या ॥ अपिशब्दः प्रणवमन्वादिशति । प्रश्नस्यारम्भभूतः प्रणवः प्रश्नस्य मध्यस्थः प्रणवः प्रश्नस्यान्ते स्थितः प्रणवश्च क्रमात् चतुर्द्वित्रि र्मात्राकाला भवन्ति । यथा । ओ४म् । इषे त्वा । अत्र चतुर्मात्राकालः । प्रश्नमध्ये यथा । ओ२म् तद्ब्रह्म । अत्र द्विमात्रः । अन्ते यथा । कल्पयाति । हरिः ओ३म् तत्सत् । हारीतशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ आरम्भकश्चतुर्मात्रो वेदस्थस्स्यात्तदर्धकः । १३६
अध्ययनानुवाकान्तः कर्माद्यस्च त्रिमात्रिकः ॥

श्लो ॥ अर्धान्तेप्यृगन्ते च विरामः स्यात्त्रिमात्रिकः ॥ १३७

व्या ॥ अर्धस्य अन्तः अर्धान्तः तस्मिन् अर्धान्ते विरामः त्रिमात्रः स्यात् । ऋगन्ते च यथा । अग्ने त्वं नो अन्तमः ३ ।
उत त्राता शिवो भव वरूथ्यः ३ ।

श्लो ॥ पञ्चमे देवं बर्हिश्च होता यक्षत्तु चान्तके ।

अम्भस्सह पितृप्रश्ने ऋक्स्याद्वाङ्निधनेन तु ॥ १३८

व्या ॥ पञ्चमे देवं बर्हिरादिषु ऋक् भवेत् । ऋग्विरामः त्रिमात्रः

स्यादित्यर्थः । वीतां यज ३ । देवी ऊर्जाहुती इषम् । पञ्चम इति किम् ?

देवं बर्हिरिन्द्र(gm)सुदेवमित्यादौ मा भूत् । अन्त एवान्तकः ।

तस्मिन् अन्तके । होता यक्षदित्यत्र यथा । संगथे वामस्य ३ । वर्ष्मन् ॥

अम्भ इति प्रश्ने यथा । दिशो दश ३ । मा नः । सह प्रश्ने यथा । मामित ३ । देवा जीवनकाम्या यत् । पितृमेधे यथा । प्रयताभिरक्ता ३ । आसीदताम् । वाङ्ग आसन् । निधनपतये नमः इत्यनुवाकयोरेष विरामो न स्यात् ।

किंतु वाक्यत्वा दर्धमात्र एवेति ॥

श्लो ॥ पञ्चमात्रोनुवाकान्ते प्रश्नान्ते चाष्टमात्रकः ।

काण्डान्ते दशमात्रः स्याद्ग्रन्थान्ते तु दश त्रिकम् ॥ १३९

व्या ॥ अनुवाकान्ते अनुवाकसमाप्तौ पञ्चमात्रो विरामकालः स्यात् ।

यथा । पशून्पाहि ५ । यज्ञस्य - अनुख्यात्यै ५ । धिष्णिया वै । सुवान इन्दुः ५ । जातवेदसे । प्रश्नपरिसमाप्तौ अष्टमात्रो विरामकालः स्यात् । कल्पयाति । ओम् ८ ॥ ओम् आप उन्दन्तु ।

ओम् शान्तिश्शान्तिस्श्शान्तिः ८ ।

ओम् शन्नो वातः पवताम् । काण्डपरिसमाप्तौ विरामकालः दशमात्रः स्यात् ।

यथा जनदुस्त्रियासु । ओम् १० । ओं वायव्यम् । स्वस्तिभिः सदा नः ।

ओम् १० । ओम् अग्निर्नः । ग्रन्थान्ते ग्रन्थसमाप्तौ तु दशत्रिकं त्रिंशन्मात्रविरामकालः स्यादित्यर्थः । यथा समुद्रो बन्धुः ॥ ओम् ३० ॥

ओम् ब्रह्म सन्धत्तम् । येभ्यश्चैनत्प्राहुः । ओम् ३० ॥

श्लो ॥ कालं तु यो न जानाति न वेदफलमश्नुते ।

कालादुच्चारणाच्चैव वेद तुल्यो भवेन्नरः ॥ १४०

व्या ॥ यः पुमान् कालं न जानाति सः वेदफलं नाश्नुते । न प्राप्नोति । किमिति चेत् । कालादुच्चारणाच्चैव इह फलं समानानामुत्तमत्वं तन्न प्राप्नोति । अमुत्र फलं ब्रह्मणा सहवासित्वं तन्न प्राप्नोति । तस्मात्

कारणात् कालं च उच्चारणं स्थान-करण-प्रयत्न-भेद सकृदोष्ठरूय द्विरोष्ठरूय प्रयत्नादुच्चारणसौष्ठरूवं च विजानीयात् ।

अन्यथा कण्ठरूसूत्रविहीनकामिनी भूषणवदिति विज्ञेयम् । इति कालनिर्णयः ॥

अथ विश्रमप्रकरणम् ॥

श्लो ॥ विश्रमस्तु नैकपदे प्रोन्यानिस्युविसंपरः ॥ १४१

व्या ॥ एकपदस्य मध्ये विश्रमो न कर्तव्यः ऋतुस्थायज्ञायज्ञियेन ।

परिगणनायामिंग्यस्यापि (gm)क्यत्वात् अवग्रहान्ते विश्रमः कार्यो न भवत्येव ।

यथा प्रजापतिरिति प्रजा - पतिः । इत्यादि । अनेन पदान्ते विश्रमः प्राप्तः । तस्य क्वचिदपवादमाह । प्र, उत्, नि, आ, निः, सु, वि, सम् एतेभ्यः परं विश्रमो न कार्यः । एतत्पदसमूहतः उत्तरपदेन संहितास्ति चेत् यथा । तं तेन प्रणुदते । स्वायुषोदोषधीनाम् । कर्षति न्यन्ये । भवन्त्वा प्रजा । तन्निरवपत् । महीमूषु मातरम् । वि पाजसा वि ज्योतिषा ।

समित(gm) संकल्पेथाम् । परपदेन संहितेति किम् ? मर्त्येष्वा ।
वीडयस्व सु ।

इत्यादीनां नित्यावसानत्वात् विश्रमस्य मुख्यस्थाने सति एष निषेधो

न भवति ।

श्लो ॥ न च ह्यु हस्मवोन्वीं वै त्वेतेभ्यः कूटतस्त्वधः ॥ १४२

व्या ॥ न, च, हि, उ, ह, स्म, वः, नु, ईम्, वै, तु, एतेभ्यः अधः पूर्वतः

विश्रमो न कार्यः । पदकूटतः पूर्वपदेन संहिता चेत् । यथा । न सहासीत
न ।

वाजश्च प्रसवश्च । यच्चिद्धि । तस्मादु । इति छिनत्तीति ह । न ह स्म ।

यज्ञपतिर्वः । वसतु नु । इत्याहोतेम् । प्रजा वै । इति ते तु । पूर्वेण

संहितेति किम् ? कामं यजेत । नासोमयाजी ।

श्लो ॥ उच्चायदघधश्रीर्वास्थापितव्या स्वरोत्तराः ॥ १४३

व्या ॥ यकारश्च दकारश्च घकारश्च धकारश्च श्रीश्च ।

वकारश्च एते स्वरोत्तराः उदात्तास्सन्तः । स्थापितव्याः । पुनरारम्भयोग्याः ।
यथा । यदेकादशेहन् । देव सवितः । घर्म या ते । धृष्टिरसि । श्रीर्हि ।

वा एते । स्वरोत्तरा इति किम् ? अन्तरिक्षं व्यवैर्यत । उच्चा इति किम् ? भौमी वायवे । न स्थापितव्यास्तार्तीयाः ।

श्लो ॥ तृतीयसंबन्धा नैवं प्रयोगान्तर इत्यपि ॥ १४४

व्या ॥ तृतीयानुवाकाः प्रश्नाश्च तृतीयसंबन्धाश्चेति तद्विविगुणत्रि गुणादयः षष्ठरूनवद्वादशादय इत्यर्थः । तेपि न स्थापितव्याः प्रयोगान्तरे प्रयोगमध्ये तत्कर्मविनियोगाध्ययन रुद्र पशुबन्ध पितृसूक्तिमध्य इत्यर्थः । यथा । द्रापे अन्धस इत्यादि । वा एतत्पशुम् इत्यादि । योस्य कौष्ठरूय जगतः इत्यादि । अशुभशब्दा अपि न स्थापितव्या इत्यपि शब्दार्थः । यथा - गतमना भवति । वध्यं प्रपन्नमित्यादौ द्रष्टव्यम् ।

इति विश्रमप्रकरणम् ॥

अथ सत्वतामस प्रकरणम् ॥

श्लो ॥ अजादिजनमाः खोनस्थापितव्याः कदाचन ॥ १४५

व्या ॥ अचामादिः अजादिः अकारश्च जकारश्च नकारश्च मकारश्च खः खकारश्च एते वर्णाः कदाचन न स्थापितव्याः ।

एवमन्यतोपि निषेधो दृष्टः अजनमखाः पाठरूनाशका इति ।

श्लो ॥ दीर्घं युक्तपरं चैव हलन्तं गुरु चाक्षरम् ।

अन्यल्लघ्वेति जानीयात् तत्त्रिश्चाक्षरतो गणाः ॥ १४६

व्या ॥ दीर्घमक्षरं च युक्ताः संयोगः परो यस्मात्तदक्षरं च हल्

व्यञ्जनम् अन्ते यस्य तत् हलन्तमक्षरं च एतत्सर्वमक्षरं च गुर्विति

जानीयात् । यथा देवा वै । सर्वस्य - अभवत् ।

अन्यदक्षरं लघ्विति ज्ञातव्यम् । यथा जनयति । तत् गुरु लघ्वित्युक्तं हि ।

त्रिः त्रीणि अक्षराणि अचः येषां ते गणसंज्ञा भवन्ति । यथा गावो वै ।

भवति । इत्यादि द्रष्टव्यः । १४६

श्लो ॥ त्रिगुरुर्मो भू स्त्रिलो नस्वरादीन्दुके भयौ शुभम् । १४७

लोन्ते तः ख तु दैवत्यं गुर्वन्ते सोनिलो शुभम् ॥

व्या ॥ त्रिगुरुः त्रीणि गुरूणि यस्य सः मः मगणः अस्य भूः भूमिः अधि

देवता स्यात् । यथा देवा वै । त्रिलः त्रीणि लघूनि यस्य सः नः नगणः

अस्य

स्वः स्वर्गः अधिदेवता भवति । यथा दधति । एतत्पद्धतिवशात् क्रमादादी

न्दुकौभयाविति आदिगुरुः भगणः आदिलघुः यगणश्चेत्यर्थः । तौ इन्दुके

इन्दुः चन्द्रः कम् उदकं च अधिपती स्तः । धावति भगणः । इषे त्वा यगणः ।

लः लघुवर्णः । अन्ते यस्य सः तः तगणः अस्य खं द्यौः अधिदेवता स्यात्

द्वे वाव । एते मगणादयः । पञ्च शुभं ददुः । ननु तगणसगणयोस्त्वेतद्वचनफले

वाच्ये पूर्ववचनफलं किमुच्यते । प्रक्रमभंगात् तगणस्य पूर्ववचनफलमेवेति

ब्रूमः । अन्ते गुर्वक्षरं यस्य सः सगणः अस्य अनिलः वायुरधिदेवता स्यात्

यथा अप वै । इत्यादि ।

श्लो ॥ मध्ये गुलौ भानुवह्नी जकाचाप्रक्रमाद्भवेत् ॥ १४८

व्या ॥ मध्ये गुलाविति मध्यमगुरुः जगणः मध्यमलघू रगण इत्यर्थः तौ भानु

वह्नी सूर्याग्नी अधिदेवते स्याताम् । करोति जगणः । भारति । रगणः । एते

सजरा गणाः अशुभं मनश्चांचल्यं ददुः ।

श्लो ॥ अदादेत्प्रथमयषा उत्तरा ऊर्ध्वराशयः ॥ १४९

व्या ॥ अकारश्च आकारश्च एकारश्च प्रथमा इति कचटतपाश्च यकारश्च षकारश्च इति प्रथमराशिः । उत्तरा ऊर्ध्वराशय इति । इ ई (ठ्ठत्) खछठरूथफरसा इति द्वितीय राशिः । उ ऊ ओ गजडदबलहः इति तृतीयराशिः । ऋ ॠ औ घझढधभवळा इति चतुर्थ राशिः । ञ(लृ ?)कारश्च अमित्यनुस्वारो व्याकरणसंमतश्च ङञणनमाश्च शकारश्च क्षकारश्चेति पञ्चमराशिः ।

एवं वर्णराशिपञ्चकं ज्ञातव्यम् ।

श्लो ॥ वाय्वग्निभूचन्द्रसूर्याः पञ्चानां देवताः क्रमात् ॥ १५०

व्या ॥ वायुश्चाग्निश्च भूमिश्च चन्द्रश्च सूर्यश्च तेषां पूर्वोक्तानां वर्णराशीनां क्रमादधिदेवतयो भवन्ति । साधिदेवतानां पूर्ववत् फलं ज्ञातव्यम् अध्ययनपाठरूस्यावसाने अत्र शुभवर्णाः शुभगणाश्च स्थापितव्या इत्ययमारम्भः । एवं लक्ष्मीकान्तशिक्षायामप्युक्तम् ।

श्लो ॥ स्थापितव्याश्शुभा वर्णाः गणाश्श्रीश्च य एव कुः । १५१

नान्ये चर्व्यं च पुर्लोहे शुभशब्दोदये यतः ॥

इति सत्वतामसप्रकरणम् ॥

श्लो ॥ उच्चनीचस्वारधृताः क्रमाद्ब्रह्मादिजातयः ॥ १५२

व्या ॥ उच्चश्च नीचश्च स्वारश्च धृतश्च उच्चनीचस्वारधृताः उदात्तानु

दात्तस्वरितप्रचयाश्च क्रमात् ब्रह्मादिजातय इति उदात्तः ब्रह्मजातिः

भवति । अनुदात्तः क्षत्रियजातिः भवति । स्वरितो वैश्यजातिः भवति ।

प्रचयः शूद्रजातिः भवतीति विज्ञेयम् ।

श्लो ॥ मह्यग्निचन्द्रसूर्याश्च क्रमात्स्युश्चाधिदेवताः ॥ १५३

व्या ॥ मही भूमिश्च अग्निश्च चन्द्रश्च सूर्यश्च ।

तेषाम् उदात्तानु दात्तस्वरितप्रचयानां क्रमात् एताः अधिदेवताः स्युः ।

श्लो ॥ अच्प्रथमद्वितीयाश्च ब्रह्मजातय ईरिताः । तृतीयचतुर्थाश्चापि

क्षत्रजातय ईरिताः ॥ प्रकीर्तिता उत्तमाश्च तथान्तस्था विशोभते ।

शूद्राः शषसहाश्चैवनुस्वारो विसर्जनम् ॥ १५४

व्या ॥ अचः स्वराश्च प्रथमाश्च द्वितीयाश्च एते वर्णाः ब्रह्मजातयः

स्मृताः । इतरत्स्पष्टम् ।

श्लो ॥ उच्चार्यतेन्यजातिर्यत्तज्जातेर्मारको भवेत् ॥ १५५

व्या ॥ अनेन जातिविवेकस्य प्रयोजनमाह । यत् यज्जातीयानां वर्णानां

उदात्तादिस्वराणां च येन अन्यजातिरुच्चार्यते अन्यथोच्चारयन् सः तज्जातेः

मारकः संहारकारको भवेत् तत्प्रयुक्तो दोषभाग्भवेदित्यर्थः । शिक्षान्तरेपि

श्लो ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति ॥ १५६

श्लो ॥ अन्यथा ॥ एषामुच्चारणे जातेः तेषां तज्जातिरक्षकः ॥ १५७

व्या ॥ येषां यज्जातिः तज्जात्युच्चारणे सति तेषां वर्णानाम् उच्चादि

स्वराणां च तदुक्तजातिरक्षको भवति । सम्यक् तद्धर्मोच्चारणं कुर्यात्

इत्यर्थः । व्यासशिक्षायामपि

श्लो ॥ यदन्यजातिरुच्येत तत्तत्संहारको भवेत् ।

यज्जात्युच्चारणे तेषां तज्जातिपरिरक्षणम् ॥ १५८

श्लो ॥ वेद एव तु विप्राणामत्यन्तं मोक्षसाधनम् ।

तस्या भ्यासप्रदानाभ्यां ब्रह्मस्थानं हि शाश्वतम् ॥ १५९

व्या ॥ विप्राणां ब्राह्मणानां वेद एव वेदाध्ययनमेव अत्यन्तं मोक्षसाधनं भवति । तस्य वेदस्य अभ्यासप्रदानाभ्यां स्वाभ्यासेन शिष्यार्थप्रदानेन च शाश्वतं ब्रह्मस्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमेव देवीपुराणे ।

श्लो ॥ वेद एव द्विजातीनां साधनं श्रेयसः परम् ।

ततोभ्यासप्रदानाभ्यां परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १६०

श्लो ॥ लक्षणं सुस्वरो धैर्यं व्यक्तस्तु तदधीनता ।

एतद्युक्तस्तु यो विप्रः स वेदफलमश्नुते ॥ १६१

व्या ॥ वर्णोच्चारणकाले सर्वसन्धिषु लक्षणयुक्तः उदात्तादिस्वराणां

सुशब्देन यत्रयत्र यत्नः उक्तः तदुच्चारणं सुस्वरः । धैर्यमव्यग्रता । वर्णस्तु व्यक्तः । स्थानकरणादिनियमेन सम्यगुच्चरितः तदधीनता तद्वेदे अधीनत्वम् इत्यध्येतुः पञ्च गुणा विहिताः एवंविधः पुरुषः वेदफलं लभेत् बोधायनशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥ इति । १६२

श्लो ॥ ओंकारमुच्चरेन्नित्यं वेदानां रक्षणाय च ।
आदौ स्रवत्यनुक्ते च भवेदन्ते विशीर्यते ॥ १६३
व्या ॥ वेदस्योपक्रमावसानयोः गायत्र्यादीनां च रक्षणाय अमत्तः सन् ओंकारमुच्चरेत् सम्यक् पठेरूदित्यर्थः । वेदस्यादौ प्रणवे अनुक्ते सति वेदः स्रवति । समापने अनुक्ते सति तु विशीर्यते शिथिलो भवतीत्यर्थः । तस्मात् प्रयत्नेन प्रणव उच्चारणीय इत्यर्थः ।

श्लो ॥ विचार्य लक्षणं त्वेवं जटां नित्यं पठरून् द्विजः ।

स एव भूसुरः प्रोक्तः सोक्षय्यफलमश्नुते ॥ १६४

व्या ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण लक्षणं विचार्य यः द्विजः नित्यं जटां पठरून् आस्ते । स एव भूसुर इति ज्ञातव्यं नित्यमक्षय्यफलमश्नुते लभ्यत इत्यर्थः ।

श्लो ॥ विदित्वादौ प्रातिशाख्यं जटादर्पणमुत्तरम् । सम्यग्य एव जानाति भूसुरेन्द्रः स कथ्यते ॥ १६५

व्या ॥ आदौ प्रातिशाख्यं सम्यग्विचार्य अनन्तरं जटादर्पणं विचार्य उभयं यो जानाति सः भूसुरेन्द्र इति कथ्यत इति ॥

जटादर्पणं समाप्तम् ॥

श्लो ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ १६६

श्लो ॥ करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ १६७

श्रीरामार्पणमस्तु ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥